

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜRESEL VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR
ANABİLİM DALI

TÜRKİYE DENEYİMİ IŞIĞINDA MİSİR'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN
BAŞARISIZLIĞI

Tezsiz Yüksek Lisans Dönem Projesi

Çağrı Yılmaz

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜRESEL VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR
ANABİLİM DALI

TÜRKİYE DENEYİMİ IŞIĞINDA MİSİR'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN
BAŞARISIZLIĞI

Tezsiz Yüksek Lisans Dönem Projesi

Çağrı Yılmaz

Proje Danışmanı
Prof. Dr. Çınar Özen

Ankara, 2024

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DÖNEM PROJESİ DEĞERLENDİRME FORMU

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Enstitünüz **KÜRESEL VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR** Anabilim Dalı 22944601 numaralı tezsiz yüksek lisans öğrencisi Çağrı Yılmaz'ın "TÜRKİYE DENEYİMİ IŞIĞINDA MİSİR'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN BAŞARISIZLIĞI" adlı (İngilizce Başlığı "THE FAILURE OF THE DEMOCRATIZATION PROCESSIN EGYPT IN THE LIGHT OF TÜRKİYE'S") tezsiz yüksek lisans dönem projesi tarafımda değerlendirilmiş olup,

BAŞARILI

BAŞARISIZ

bulunmuştur.

Dönem projesi danışmanı olarak, adı geçen öğrencinin notunun, dönem projesinin Enstitünüz Müdürlüğü'ne tesliminden önce *Öğrenci İşleri Bilgi Sistemi*'ne (OİBS) tarafımdan işlendiğini beyan ederim.

DÖNEM PROJESİ DANIŞMANI ONAYI

TARİH: 05.01.2024

UNVANI/ADI-SOYADI VE İMZASI

Prof. Dr. Çınar Özen

UYARI: Değerlendirme Formu'na, 2 adet proje CD'si (PDF formatında) eklenecektir.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Çınar Özen danışmanlığında hazırladığım “Türkiye Deneyimi Işığında Mısır’da Demokratikleşme Sürecinin Başarısızlığı (Ankara, 2024) ” adlı dönem projesindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 05.01.2024

Adı-Soyadı: Çağrı Yılmaz

İmza:

GİRİŞ

2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayıp, hızla diğer Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yayılarak Arap Baharı olarak adlandırılan ve hükümetlerin uzun yıllardır izlediği ekonomik liberalleşme programlarının ortaya çıkardığı yüksek işsizlik, kötüleşen sosyal koşullar ve yaygınlaşan yolsuzluğa karşı otoriter rejimlerin yıkılmasını talep eden toplu gösteriler; Mısır'da ancak 2013 yılındaki askeri darbeye kadar başarılı olabildi. Toplu gösterilerin şiddetlenmesinin ardından inisiyatifi eline alarak Hüsnü Mübarek rejiminin son bulmasını sağlayan ve serbest seçimlerin yapılabilmesini organize eden Mısır ordusu; 2011-2012 seçimleri sonrasında göreve gelen Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'yi, bu sefer de Müslüman Kardeşler iktidarını protesto eden toplu gösterilerin şiddetlenmesini ileri sürerek 2013 yılında gerçekleştirdiği darbe ile görevden aldı. Böylece Arap Baharı'nın Mısır toplumu açısından en somut kurumsal kazanımı olan seçim demokrasisi fiilen ortadan kaldırılmış oldu (Gürel, 2014: 41-42).

Askeri darbenin ciddi bir uluslararası meşruiyet sorunu yaşamaması, yalnızca Mısır açısından değil, bütün bölge ülkeleri açısından Arap Baharı'nda rüzgârın tersine esmeye başladığını işaret eden önemli dönüm noktalarından biri olurken, Mısır ve Tunus'un demokratikleşme başarılarını açıklama çabaları da yerini hızla Mısır'da demokratikleşme sürecinin neden akamete uğradığını anlamaya çalışan tartışmalara bıraktı (Bozarslan, 2022: 49-64, 116-120).

Toplu gösterilerin Mısır ile birlikte Tunus'ta da orduların aldığı inisiyatifle görece barışçıl şekilde otoriter rejimleri tasfiye edip, demokratik seçimlerin yapılabilmesini sağlamış olmaları, ilk olarak bölgedeki diğer ülkelerde neden aynı başarıya ulaşamadığı sorusunu gündeme getirmişti. Rejime sadık veya muhalif olsun toplumun bütünü

kapsayan uzun bir uluslaşma süreci; uluslaşmanın aktörü, ülkenin bütününde egemen ve yürütme organlarından görece bağımsız kurumlara sahip bir devlet inşası ve kriz anlarında bu siyasal modernleşme mirasını koruyabilen bir ordunun varlığı, Arap Baharı'nın seyri bakımından Mısır ve Tunus'u diğer bölge ülkelerinden belirgin şekilde ayırmıştı. Güçlü bir merkezi devlete sahip olmasına rağmen iç savaşa sürüklenen Suriye'de istikrarlı bir yönetim, uzun yıllardır güvenlik bürokrasisi başta olmak üzere aile ve mezhep bağlarıyla sağlanabildiğinden, toplu gösteriler şiddetlendiğinde rejimde bir çözülme meydana gelmemiş ve ordunun Mısır ve Tunus'takine benzer bir rol oynaması mümkün olmamıştı. Mısır ve Tunus'un sahip olduğu modernleşme tecrübesinin demokratikleşme açısından taşıdığı önem, Libya örneği dikkate alındığında daha iyi anlaşılmalıdır. Siyasal modernleşmenin her bakımdan yetersiz kaldığı Libya'da devlet, Arap Baharı'na kadar büyük ölçüde çeşitli yerel unsurların uzlaşısıyla ülke sınırlarını ve Libya toplumunu bir arada tutabildiğinden, kontrolden çıkan toplu gösteriler kolaylıkla rejim ve milis gruplar arasında gerçekleşen bir iç savaşa dönüşebilmişti (Gelvin, 2021: 81-86). Sonrasında uluslararası müdahale ile de olsa Muammer Kaddafi rejimi devrilerek, demokratik seçimler her şeye rağmen yapılabildi. Ancak şiddet araçlarının denetimini tekeli altında toplayarak, ülkenin çeşitli bölgelerini ve ekonomik kaynaklarını kontrol etmeye başlayan milis gruplara karşı Libya'nın bütününde egemenliğini tesis etmesi gereken devlet otoritesinin tarihsel olarak yokluğu nedeniyle önü alınamayan iç savaş; seçim demokrasisine sahip bir rejimin işleyebilmesi için öncelikle asgari düzeyde modern devlet yapısına sahip olması gerektiğinin ne kadar önemli olduğunu göstermişti (Fukuyama, 2018: 7, 33).

Öte yandan ABD'nin bölgedeki etkinliğini ön plana çıkartan değerlendirmeler, toplu gösterilerin diğer bölge ülkelerinden farklı olarak özellikle de Mısır'da oldukça kısa

sürede ve görece barışçıl yollarla sonuç alabilmesini sadece Mısır'ın siyasal modernleşme tarihi bağlamında açıklamaya çalışmanın yetersizliğine vurgu yaptılar.

1990'lı yıllardan itibaren terörizmle mücadele kapsamında ve 11 Eylül Saldırıları ile de tartışma götürmez biçimde; Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin İslami hareketlerin tamamını radikal hareketler altında değerlendiren bir güvenlik politikası çerçevesi oluşturduğu tespit ediliyordu. Aynı yıllarda bölge ülkelerinde de siyasal İslamcı hareketlerin en güçlü muhalefet pozisyonunda bulunmaları, her türlü halk ayaklanmasına karşı ABD'nin bölgedeki baskıcı yönetimleri desteklemesinin başlıca nedenlerinden biri oluyordu. Diktatörlerin bu niyetle desteklenmesinin bölgede İslamcı radikalizme olan ilgiyi daha da arttırdığı eleştirisi de ABD'li yetkililer nezdinde kabul görmüyordu (Cleveland, 2008: 570).

2002 yılıyla birlikte ABD'li yetkililerin tutumunda belirgin bir değişiklik görülmeye başlandı. Baskıcı yönetimlerin desteklenmesinin İslamcı radikalizme olan ilgiyi arttıran nedenlerden biri olduğu eleştirisi artık kabul görürken; Müslüman toplumlarda ekonomik büyüme oranlarının çok üzerinde seyreden nüfus artış hızının sosyal koşulları yıldan yıla giderek kötüleştireceğinden de hareketle, mevcut statükoyu devam ettirmenin bölgede istikrarı sürdürmeye daha fazla fayda sağlayamayacağı düşüncesi ön plana çıkarılır oldu. Demokratikleşmeye eşlik edecek şekilde, kadınlar başta olmak üzere Müslüman toplumların dezavantajlı kesimlerinin sosyal koşullarını iyileştirmeye dönük adımların atılmasının desteklenmesi ve bölgedeki ülkelerin siyasal İslamcı hareketlere gösterdikleri sert tutumda yumuşamaya gitmelerinin sağlanması siyaseti, aynı zamanda ABD'nin İslamcı radikalizme karşı küresel sistemin güvenliğini ve istikrarını koruma misyonunun önemli bir parçası haline geldi. Uzun yıllardır meşru siyasal zeminde mücadele etmeye çalışan siyasal İslamcı hareketlerin seçim demokrasisi

yoluyla iktidara geldiklerinde, ekonomik ve toplumsal gerçekleri dikkate alarak pozisyonlarını yumuşatacakları ve bölge için hedeflenen siyasal ve toplumsal dönüşümün yükünü taşıyabilecekleri; böylece de İslamcı radikalizme olan toplumsal desteğin azalacağı umulmaktaydı.

İlgili devletlerin bu siyaset değişikliğine tepkileri oldukça sert olmasına rağmen, bölgedeki diktatörler ABD'nin baskıları sonucunda sınırlı da olsa çeşitli reformlar yapmayı kabul ettiler. Fakat özellikle Filistin Gazze'de Hamas'ın iktidara gelmesi ve Mısır'da Müslüman Kardeşler üyelerinin parlamento seçimlerinde önemli sayıda koltuk kazanması, ABD açısından beklenen etkiyi göstermedi (Uzgel, 2010: 31-36).

2000'li yılların ilk yarısında yaşanan bu gelişmeler dikkate alındığında, ABD'nin Arap Baharı'nı bölgede arzuladığı siyasal ve toplumsal dönüşüm için yeni bir fırsat olarak değerlendirmeye çalıştığı gözlemi ile Mısır'da otoriter rejimin oldukça kısa sürede devrilmesi arasında yakın bir ilişki kurulmuştur. Buna göre Mısır'da 1970'li yıllarda başlayan ekonomik liberalleşme ve dışa açılma süreci, ABD'nin yıllar içerisinde bu ülkeyle sıkı ekonomik ve olağanüstü düzeyde askeri ilişkiler geliştirmesini sağlamış; en nihayetinde de Mısır ordusunun bir yerde bu bağımlılık ilişkileri nedeniyle Arap Baharı'nda ABD'nin beklentisi doğrultusunda pozisyon aldığı iddia edilmiştir (Bilgin, 2014: 181). Suriye ve Libya'da ise ekonomik liberalleşme ülkelerin ekonomilerini ABD'nin uzun yıllardır süren baskılarına rağmen küresel ekonomiye açmalarıyla sonuçlanmadığından, toplu gösteriler şiddetlendiğinde rejimler ve orduları arasında Mısır'dakine benzer bir dış bağımlılığa dayalı zafiyet oluşmamış ve bu diktatörlerin Libya'da olduğu gibi uluslararası müdahale ile devrilmesini gündeme getirmiştir. Fakat yine bu yaklaşıma göre Temmuz 2013'te Mısır'da Müslüman Kardeşler iktidarına karşı gerçekleştirilen askeri darbenin uluslararası düzeyde bir meşruiyet sorunu yaşamaması ve

Eylül 2013'te Tunus'ta En-Nahda'nın koalisyon hükümetini fes etme kararı almak zorunda kalması; ABD'nin kendisinin de beklediği gibi bölgede siyasal İslamcı hareketleri iktidara taşıyan veya taşıma potansiyeli olan Arap Baharı'ndan desteğini kalıcı olarak çektiği izlenimini yaratmıştır. Bu nedenle de Suriye'de Libya'dakine benzer bir dış müdahale gündemden düşmüş ve Suriye İç Savaşı ABD ve NATO tarafından bir nevi kaderine terk edilmiştir (Uzgel, 2017).

Arap Baharı'na uluslararası desteğin kesildiği yeni dönemde de karşılaştığı krizleri aşarak demokratikleşme sürecini devam ettirebilen Tunus; ABD ve küresel kapitalizmle olan tarihsel ilişkileri, siyasal modernleşme deneyimleri ve yapılan demokratik seçimler sonrasında siyasal İslamcı hareketlerin iktidara gelmiş olması gibi benzerlikler dikkate alındığında, Mısır'da demokratikleşmenin neden akamete uğradığının anlaşılabilmesi için önemli bir yere sahip oldu. Benzerliklerine rağmen, iktidara gelen siyasal İslamcı hareketlerin İslamcılık tasavvurları ve toplumsal nüfuzları ile rejimlerin kendi ordularıyla kurdukları tarihsel ilişkinin siyasal hayat üzerindeki etkileri gibi farklılıkların, iki ülkede demokratikleşme sürecinin işleyişini ve geleceğini nasıl etkilediği üzerine duruldu. (Özkoç, 2016).

Müslüman Kardeşler'in "Hristiyan" Batı'nın kurum, değer ve kavramlarına karşı "Müslüman" bir dünya yaratmak şeklinde özetlenebilecek İslamcılığına karşın, En-Nahda'nın İslami Eğilim Hareketi adını taşıdığı yıllardan itibaren siyasal çoğulculuğu savunan, ülkede demokratik seçimlerin yapılabilmesini hedefleyen ve 1990'lardan itibaren de uluslararası sistemle uzlaşma amacı güden İslamcılığının, iki hareketin iktidar pratiklerini doğrudan etkilediği ileri sürüldü (Özkoç, 2019; 713). Geçmişte rejim tarafından maruz kaldığı şiddet ve baskı deneyimi, uzun yıllardır devrimci eylemlerle arasına koymaya çalıştığı mesafe ve rejimin toplu gösterileri İslamcı bir ayaklanma olarak

nitelendirip, kendisine yönelik yeni bir şiddet ve baskı sarmalını başlatma tehlikesi, Müslüman Kardeşler'in Arap Baharı'na ilk başta oldukça temkinli yaklaşmasına neden oldu. Bu temkinlilik hali demokrasiye geçiş sürecinde, diğer muhalif gruplar ile ordu arasında yaşanan gerginliklerde de kendisini korumaya devam etti. Müslüman Kardeşlerin bu tutumu, Mübarek'in devrilmesinin ardından demokratikleşme sürecini güvence altına almaya çalışan kesimlerin eylemlerini zayıflattığı ve iktidarı ele geçirmek uğruna başta ordu olmak üzere kurulu düzenle iş birliğine gitmekten çekinmediği eleştirilerinin kendisine yöneltilmesine neden oldu. Müslüman Kardeşler temsilcileri yapılan eleştirilere ve cumhurbaşkanı adayı çıkarmayacaklarını söylemelerine rağmen, aday çıkarmaları örneğinde olduğu gibi süreçteki tutarsız eylemlerine, sürekli olarak iktidarı ele geçirmek adına gizli bir yol haritalarının olmadığı ve tek amaçlarının siyasal değişime katkı sunmak olduğu şeklinde cevap verdiler (Pargeter, 2021: 177-198). Nitekim iktidarı ele geçirdikten sonra, yeni anayasanın hazırlanmasında takındıkları uzlaşıcıdan uzak tutum, sadece ülke genelinde yeni protesto dalgalarının yükselmesine yol açmadı. Müslüman Kardeşler'in toplumu kutuplaştırıcı siyasetine, eski rejimin ayrıcalıklı iş dünyası, medyası, askeri ve sivil bürokrasisi de aynı yöntemle karşılık verirken, göstericilerin bir bölümünde İslamcı "tehditle" mücadele, demokrasi taleplerinin önüne geçti. Yaşanan gelişmelerden devşirdiği meşruiyetle, yeni dönemde de siyasetteki hâkim konumunu sürdürmek isteyen Mısır ordusu, yönetime el koyarak ülkedeki demokratikleşme sürecine son verdi (Gelvin, 2021: 70-71; Özkoç, 2016: 34, 47; Telci, 2013: 39).

Her ne kadar Zeynel Abidin Bin Ali rejiminin tasfiye edilmesinde başat bir rol oynasa da Tunus'ta ordu; Tunus'un bağımsızlık mücadelesinden, bağımsızlık sonrası siyasal ve ekonomik sistem içerisindeki yerine kadar Mısır ordusu benzeri bir geçmişe ve konuma hiç sahip olmadı. Hatta rejim tarafından kendisine bir tehdit oluşturulmaması

amacıyla bilinçli olarak zayıf bırakılmış olması, Tunus siyasal hayatında sivil bir denge unsuru olarak sendikal harekete önemli bir nüfuz sağlarken, Arap Baharı açısından da sivil kurumlar aracılığı ile ilerleme kaydeden bir demokratikleşme sürecinin yaşanmasına imkân sağladı (Özkoç, 2016: 37-38). Böylesi bir ortamda 2011 yılındaki seçimlerden zaferle çıkan En-Nahda hareketi, gerek uzun yıllardır sürdürdüğü siyaset anlayışı gerekse de birinci parti olmasına rağmen koalisyon ortaklığı yoluyla iktidara gelebilmiş olmasının kısıtlılıklarıyla uzlaşmacı bir siyaset izledi. Bunun bir yansıması olarak da cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in aksine daha önceden taahhüt ettiği üzere aday çıkarmadı. Ancak Arap Baharı'na yol açan ekonomik koşulların iyileştirilememesi ve ülkede İslamcı militanlarca düzenlenen siyasi suikastlar nedeniyle artan kamuoyu baskısıyla 2013 yılında koalisyon hükümetini fes etmek durumunda kaldı. Fakat buna rağmen 2014 yılında yapılan seçimlerde tekrar koalisyon ortağı olarak iktidara gelebilmeyi başardı (Özkoç, 2019: 706-711). Yaşanan süreç Tunus'ta seçim demokrasisinin kurumsallaşması adına büyük bir adım atıldığını göstermiş oldu. Bölge ve Tunus siyasetinin tarihsel gerçeği olan seküler-İslamcı kutuplaşmasına imkân tanımamak adına yaşanan her krizde uzlaşma arayışından veya geri adım atmaktan çekinmeyen En-Nahda hareketi, son olarak da 2016 yılındaki 10. Kongresinde İslamcılık yerine Müslüman demokratlar kavramını kullanmanın, parti ideolojisini tanımlamada artık daha doğru olacağını ve seküler değerler üzerinden siyaset yapacağını vurguladı (Özkoç, 2019; 689).

Özet olarak Tunus ordusunun Mısır ordusuna göre siyaset üzerindeki hakimiyetinin zayıflığı ve bu durumun Tunus'ta sivil siyasete tarihsel olarak sağladığı görece geniş hareket alanı ile iki ülkede de uzun yıllardır en güçlü muhalefet pozisyonunda bulunan İslamcı hareketlerden En-Nahda'nın, Arap Baharı'nın sağladığı tarihi fırsatı Müslüman Kardeşler'den farklı olarak ülkedeki demokratik dönüşüme katkı sunabilmek için

kullanmayı tercih etmesi, Mısır'da demokratikleşme sürecinin neden sürdürülemediği ile ilgili önemli bir karşılaştırma çerçevesi sundu. Bu aşamada Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşu ile modern demokrasinin gelişimi arasındaki ilişkiye karşın, bölge ülkelerinde kapitalist ilişkilerin sömürge yoluyla toplumsallaştığına ve siyasal, ekonomik ve kültürel yapıyı biçimlendirdiğine dikkat çekerek, bu ülkelerde demokratikleşmenin sadece Batı'nın deneyimlediği aşamaları izleyerek gerçekleşebileceğini savunmanın doğru olmayacağını vurgulayan ve Arap Baharı ile başlayan demokratikleşme süreçlerinin kendine özgü niteliklerini ortaya koymaya çalışan bu karşılaştırma çerçevesinin, Arap coğrafyasında demokrasinin gelişmemesini İslamiyet özelinde kültürel etkenlere bağlayan yaklaşımlardan tartışma götürmez şekilde öğretici ve değerli olduğunu ifade etmek gerekiyor (Özkoç, 2016: 31-32). Ancak 2021 yılında Cumhurbaşkanı Kays Said'in "sivil darbe" olarak nitelendirilebilecek şekilde, Tunus Parlamentosu'nu fes etme kararı almasıyla, Tunus'ta da demokratikleşme sürecinin son bulması, bu karşılaştırma çerçevesinin de işlevselliğini zayıflatmış oldu.

Bu çalışmada buradan hareketle Mısır'daki demokratikleşme sürecinin başarısızlığı ile ilgili olarak tarihsel perspektiften yeni bir karşılaştırma çerçevesi ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda da bir ülkede iktidarın düzenli yapılan serbest ve şeffaf seçimler yoluyla değişebilmesinde, hem devlet ve sermaye arasındaki ilişkilere hem farklı sermaye grupları arasındaki çıkar birliği ve çatışma dinamiklerine hem de dış siyasal ve ekonomik gelişmelere odaklanılarak, Türkiye'de seçim demokrasisinin nasıl kurumsallaşabildiği ve Mısır'da böyle bir kurumsallaşmanın neden hayat bulamadığı tartışılacaktır.

“Klasik Antik ve Modern Dönemde Demokrasi: Kapitalizm Öncesi ve Sonrası” adlı birinci bölümde, kapitalizm ve modern demokrasi arasındaki ilişkinin daha iyi

anlaşılabilmesi için, Atina demokrasisi ile modern demokrasinin ortaya çıkış süreçlerindeki fark ve benzerlikler ele alınmaya çalışılmıştır. “Türk ve Mısır Modernleşme Deneyimlerinde Parlamenter Demokrasi” adını taşıyan ikinci bölümde, Osmanlı Düzeni’ni biçimlendiren ekonomi ve siyaset arasındaki ilişkinin, yıpratıcı savaşlar ve kapitalizm sonrasında yaşadığı değişimin, Osmanlı İmparatorluğu’nun devamı olan Türkiye’de kendine özgü bir parlamenter demokrasi geleneğini nasıl mümkün kıldığı ve Birinci Dünya Savaşı’na kadar resmi olarak imparatorluğun bir parçası kabul edilse de on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren fiilen ayrı bir ülke haline gelen Mısır’da parlamenter demokrasinin neden kök salmasına imkân tanımadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. “Türkiye ve Mısır’da Küreselleşme İslamcılık ve Demokrasi” adını taşıyan çalışmanın son bölümünde ise Küreselleşme sürecinin her iki ülkede de modern demokrasiye uyum bağlamında İslamcılığı dönüştürmekte ne kadar başarılı olduğu ve bu başarı veya başarısızlıkta İslami sermayenin rolü tartışılmaya çalışılmıştır.

1. KLASİK ANTİK VE MODERN DÖNEMDE DEMOKRASİ: KAPİTALİZM ÖNCESİ VE SONRASI

Modern demokrasi, klasik cumhuriyet düşüncesinin temellerini oluşturan eşitlik, yöneten ve yönetilen arasındaki özdeşlik ve halk egemenliği ilkeleri ile modern dünyanın temellerini oluşturan sınırlandırılmış anayasal yönetim, bireysel özgürlüklerin korunması ve insan haklarına saygı gibi liberal ilkelerin eklemlenmesiyle ortaya çıkan bir siyaset biçimidir. Atina demokrasisinden farklı olarak, oy hakkı olanlar doğrudan yönetime katılamazlar. Kendilerini yönetimde temsil edecek kimseleri, ancak düzenli aralıklarla yapılan serbest seçimler yoluyla belirleyebilirler. Temsileyetin gerekçesi, ilk bakışta modern toplumların Atina demokrasisinde olduğu gibi doğrudan demokratik yönetim biçimlerini mümkün kılamayacak ölçüde büyük ve karmaşık olmalarıyla açıklanır (Mouffe, 2009: 13-14). Fakat modern demokrasiyi oluşturan liberal ilkelerin, feodal döneme kadar uzanan tarihsel gelişimi daha yakından incelendiğinde, Atina demokrasisinin ve modern demokrasinin ortaya çıktığı klasik antik ve modern toplumlar arasındaki temel farklılığın, büyüklük ve karmaşıklık farkından öte olduğu görülür.

Öncelikle klasik antik dönemde gözlemlenen demokrasi tartışması ve pratiği, modern dönemden farklı olarak, vatandaş olarak kabul edilenlerin özgürlüklerini bireysel veya toplu olarak devlete karşı koruyan, anayasal olarak sınırlandırılmış yönetimi esas alan düşünce sistemi ya da kurumlar üzerinden şekillenmedi (Wood, 2008: 265-266). Daha en baştan “biyolojik” insanı vatandaşlık niteliği ile donatarak “gerçek” insan haline getirenin devlet olduğu, devleti var edenin de vatandaşlar olduğu düşüncesi; klasik antik dönemde devletin vatandaşlar topluluğundan ayrı, tüzel bir kişilik olarak zihinlerde canlandırılabilmesini mümkün kılmıyordu. Varlığını modern dönemde de sürdüren, kimlerin siyasal karar alma sürecine katılma yetkinliğine sahip olduğu, vatandaşlar

topluluğunun kimleri kapsayacağı ve aynı zamanda kimleri dışlaması gerektiği, klasik antik dönemdeki demokrasi tartışmalarının ana gündemini oluşturuyordu. Daha açık bir ifadeyle sorun olarak görünen şey, halktan kimselerin, yani köylülerin ve zanaatkarların büyük toprak sahibi veya kentli soylularla vatandaşlık kurumu altında siyaseten eşitlenmesinin, siyasetin niteliğini ve dolayısıyla da devletin geleceğini nasıl etkileyeceğiydi (Ağaoğulları, 2013: 45, 47). Sahip oldukları statüye dayanarak yönetici sıfatı taşıyan soylular ile köylülerden ve zanaatkarlardan oluşan üreticiler arasındaki ayrımın devam etmesini savunanlar; hayatını sürdürebilmek için çalışmak zorunda olanların ahlaki ve siyasi yeteneklerini açıkça küçümsüyorlardı (Wood, 2008: 223).

Monarşilerin ortadan kaldırıldığı, oligarşilerin veya tiranların egemen olduğu klasik antik dönem boyunca, demokrasiye varan inişli çıkışlı süreçte; özellikle köylülerin, toprak sahibi soyluların kendilerine uyguladığı baskıdan kurtulma mücadelesi önemli bir yere sahipti. Modern demokrasiyi meydana getirecek liberal ilkelerin ilk olarak şekillendiği on yedinci yüzyıl İngiltere’inde ise gerilim, köylüler ile soylular arasında değil, soylular ile monarşi arasındaydı (Wood, 2008: 238).

Günümüzde doğrudan demokrasi olarak nitelendirilen Atina demokrasisi örneğinde aslolan; ticaret ve denizcilikle uğraşp, toprak sahiplerinin siyasal gücünü kırmak isteyen kesimlerin, demokrasiden beklentileri farklı olsa da halkın desteğine olan ihtiyaçlarıydı (Ağaoğulları, 2013: 39-40). Yaşanan siyasal çatışmada köylüleri soylulara karşı harekete geçiren motivasyon; toprak sahibi soyluların yasal, siyasal ve askeri statüye dayanarak devlet eliyle köylülerin yaşamsal ihtiyaçlarından arta kalan üretimlerine el koymaları ve emek güçlerini sömürmeleri idi. Demokrasi, köylüleri sadece soylularla zaman içerisinde aynı devlet kademelerinde görev alacak ve eşit biçimde siyasal iktidara katılacak vatandaşlar haline getirmede. Köylüler aynı zamanda soylular hesabına vergi,

haraç, borç köleliği, angarya vb. adlar altındaki çalışma yükümlülüklerinden de kurtuldu. Böylece toprak sahibi soyluların yasal, siyasal ve askeri statüye dayalı yöntemlerle gerçekleştirdiği sömürü dizginlenmiş, mülkiyetin az sayıda elde toplanması sınırlanmış ve küçük çiftçi tarımsal üretimin temeli haline gelmişti. Demokrasi bu yönüyle bir taraftan daha fazla köle sahibi olmayı teşvik ederken diğer taraftan da kadınların, kölelerin ve aile kökenlerinin ülkeye ait olmadığına kanaat getirilenlerin dışlanarak, vatandaşlar topluluğunun kapsamının daraltılmasıyla hayat bulmuştu (Ağaoğulları, 2013: 47-48; Wood, 2008: 221-223).

Öte yandan Atina demokrasisinde, sıradan vatandaşların doğrudan yönetime katılma hakkı olmalarına rağmen, iktidar dizginlerini elinde bulunduranlar, siyasal süreçleri istedikleri doğrultuda yönlendirip yönetebiliyorlardı. Ayrıca bu etkili kişiler, yüksek yöneticilik makamlarına da kendi istedikleri kimseleri seçtirmeyi başarabiliyordu. Bu açıdan bakıldığında, sıradan vatandaşların yönetime doğrudan katıldığına dair inancın sürdürülebilmesi; demokrasinin, Atina siyasal hayatında, toplumsal çatışmayı yatıştıran ideolojik bir işlevi de yerine getirdiğini düşündürmektedir (Ağaoğulları, 2013: 41).

Atina demokrasisinde köylülerin vatandaşlık haklarıyla donanarak, soylulara karşı kazandığı özgürlük, başkası için çalışmak zorunda olmamak özgürlüğüydü. İngiltere’de modern demokrasiyi ortaya çıkaracak sürecin başında karşılaşılan özgürlük mücadelesi ise toprak sahibi soyluların monarşiye karşı feodal yükümlülüklerinden kurtularak, mülkleri üzerinde istedikleri ticari tasarrufta bulunabilme özgürlüğüydü (Wood, 2008: 238-239).

Toprak sahibi soyluların on altıncı yüzyıla uzanan ticarileşme eğilimi, on yedinci yüzyıl İngiltere’inde geleneksel köylü toplumunu yıkıma uğratacak bir nitelik

kazanmıştı. Ticaret kentlerinin Kıta Avrupa'sındaki gelişimi, İngiliz yününe olan talebi yıllar içerisinde arttırmış ve bu pazarlara ulaşabilen her büyüklükteki toprak sahibi soyluyu, ticari dürtülerle, koyun yetiştiriciliği konusunda teşvik etmişti. Yün ticaretindeki yüksek kazançlar bir süre sonra köylülerin yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladıkları ve ortaklaşa kullandıkları toprakların dahi soylular tarafından koyun yetiştirilmek üzere çitle çevrilmesine neden olmuştu. Monarşinin merkezîleştirilmesi ve feodal ilkeler uyarınca durumu tersine çevirme girişimi, monarşi ile feodal yükümlülüklerini bir tarafa bırakarak yün ticaretini sürdürmek isteyen soyluları karşı karşıya getirdi. Her ne kadar din savaşı çerçevesinde gerçekleşse ve Püriten Devrimi olarak adlandırılırsa da, İngiltere'de İç Savaş'ın çıkmasında en önemli rolü, monarşinin eski düzeni koruma girişimine karşı çıkan, ticarileşmiş toprak sahibi soylu oynamıştı (Moore, Jr., 2012: 31, 39-42).

Ticarileşmiş toprak sahibi soyluların monarşiye karşı kazandığı zafer, ekonomik anlamda gerek monarşinin gerekse de monarşiyi destekleyen soyluların mülklerinin büyük çapta el değiştirmesiyle sonuçlanmadı; fakat İç Savaş'ın siyasal, hukuksal ve toplumsal ilişkiler alanında parlamenter demokrasi ile kapitalizmi bir araya getirecek devrimci sonuçları oldu. Elbette ki ortaya çıkan Parlamento'nun, ilk etapta ticarileşmiş toprak sahibi soyluların bir kurulu gibi çalıştığı oldukça açıktır. Dolayısıyla İngiltere'de aristokratik düzenin İç Savaş sonrasında ayakta kalmaya devam ettiği de yine aynı açıklıktadır. Ancak şehirli sermaye sahiplerinin öncülüğünde aristokratik düzene son verilerek, iktidarın monarşi ve soylulardan devralınmamış olması, Püriten Devrimi'nin "burjuva" niteliğini gölgelememelidir. Her şeyden önce, İç Savaş sonrasında aristokrasinin temeli, deyim yerindeyse artık soya değil, paraya dayanır olmuştu ve Parlamento'nun liberal veya muhafazakâr kanadını oluşturacak ticarileşmiş toprak sahibi soyluların, yün ticaretinin de gereği olarak, şehirli sermaye çevreleriyle çok sıkı ilişkileri vardı (Moore, Jr., 2012: 46-48).

İngiliz monarşisi henüz on beşinci ve on altıncı yüzyıllara denk gelen zaman dilimlerinde hem soylular arasındaki savaflara son verip, soyluların silahlı adam bulundurmalarına katı sınırlandırmalar getirerek hem de manastırların mülküne el koyup, kilisenin gücünü zayıflatarak iktidarını başarıyla merkezileştirmişti. Monarşinin başarısının, kapitalizmin neden İngiltere’de ortaya çıktığının anlaşılabilmesi açısından beklenmedik sonuçları oldu. Kilisenin gücünün zayıflatılması, aynı zamanda feodal ilkeleri ve düzeni meşrulaştıran temel direklerden birinin de zayıflatılmasıydı. Soylular bakımından önemli bir aristokratik değer ve amaç olan savafların son bulması ise, toprağın ekonomik değerinden önce, savaflara hazırlanmak için taşıdığı toplumsal ve askeri anlamı sakatladı. Yaşanan siyasal gelişmelerin yün ticaretinin canlılığı ile birleşmesi; toprağı, soyluların gözünde giderek feodal görev ve yükümlülüklerinin temeli olmaktan çıkarak, günümüzdeki anlamıyla gelir getiren bir yatırım aracı haline dönüştürdü (Moore, Jr., 2012: 32-33).

İngiltere’de yaşanan İç Savaş’ta taraflardan birisi belki doğrudan şehirli sermaye sahipleri, yani burjuvazi değildi ama, ticarileşen soyluların monarşiyle savaşımında savunduğı ilke, günümüzde burjuvaziyle özdeşleşen; monarşinin Tanrısal olduğuna inanılan buyruğı karşısında, şahsi zenginliğin arttırılması yolunda özel mülkiyetin hiçbir kısıtlamaya bağılı olmaksızın kullanılmasına dayanan, insanın öz çıkarını ve ekonomik özgürlüğünü savunan bireysel haklardı. İç Savaş sonrası dönemde, monarşi pek de göstermelik olmayan biçimde varlığını sürdürmeye devam etse de, bir daha feodal ilkeleri öne sürerek, köylülerin büyük çoğunluğunu İngiltere kırsalından tasfiye etmeye devam eden çitleme hareketini engellemeye kalkışmadı (Moore, Jr., 2012: 41, 48-49).

2. TÜRK VE MISIR MODERNLEŞME DENEYİMLERİNDE PARLAMENTER DEMOKRASİ

Geleneksel Osmanlı toplumunda devlet ve ekonomi arasındaki ilişkinin, üç ana ilkeye göre şekillendiği ifade edilebilir. İlk ve en önemli ilke, ulaştırmanın zor ve pahalı, verimliliğin düşük ve teknolojinin verimlilik düzeyini arttırmada yetersiz kaldığı bir çağda; insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayacak ürünlere mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli şekilde ulaşabilmelerini amaçlıyordu. Üretim ve ticarete yönelik siyasi müdahale; toplumsal düzenin korunabilmesi ve devletin varlığını sorunsuzca sürdürebilmesi adına, insanların yaşamsal ihtiyaçlarını en uygun şekilde karşılayabilmelerine dayanıyordu. Böylece devlet, üretim faaliyetlerinde ihracatı ana hedef olarak gözetmezken, ülke içerisinde üretilmeyen veya az miktarda üretilen malların ithalatının serbestçe yapılabilmesinde kolaylaştırıcı bir rol oynuyordu (Genç, 2007; 47-49).

Sanayi öncesi toplumlarda üretim seviyesi, insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan geçimlik seviyelerde seyrettiğinden, kıtlık yaygın bir tehlikeydi. Kıtlık tehlikesi karşısında, üretim ve tüketimde uzun yıllar boyunca oluşmuş iktisadi dengenin ve iktisadi dengeyle bağlantılı sosyal dengenin korunması ve sürdürülebilmesi, Osmanlı yönetici elitinin devlet ve ekonomi arasındaki ilişkide gözettiği bir diğer ilkeydi. Tarımsal işletme büyüklüklerinin belirli seviyelerde tutulması, esnaf örgütlerinin işçi ve işletme sayılarının sıkı biçimde sınırlandırılması, insanların işledikleri toprağı terk ederek şehirlere göç etmesinin yasaklanması ve lüks tüketimin caydırılması gibi tüketimi arttırmayı engelleyen kurallar, iktisadi ve sosyal dengenin korunması için başvurulan başlıca önlemlerdendi (Genç, 2007; 64-65).

Osmanlı'da toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ekonomik hayatı düzenleyen kuralların ana kaynağı da şeriattı. Şeriatın açık şekilde düzenlemediği veya sonradan ortaya çıkmış yeni ilişkilere dayanan sorunlar, doğrudan sultanın çıkardığı kanunnameler veya yerel örf ve adetler üzerinden çözüme kavuşturuluyordu. Kanunnameler ile yerel örf ve adetlerin şeriata uygunluğunun denetlenmesi de meşrulukları açısından oldukça önemliydi. Ancak devletin üretim üzerindeki sıkı kontrolünün gereği olarak, mal ve hizmet değiş-tokuşunda İslam'ın liberal denebilecek ilkeleriyle uzlaştırılmayacak biçimde, esnaf örgütlenmesi içerisindeki belirli kesimlere çeşitli üretim dallarında tekeli ayrıcalıklar tanınıyordu. Yine hazine gelirlerinde ve sosyal sorumlulukla ilgili faaliyetlerde aksama yaşanmaması için, İslam ile uzlaştırılması pek kolay görünmeyen faize, iltizam sistemi ve vakıflar özelinde fiilen serbestlik tanınan bir esneklik söz konusuydu (Genç, 2007; 60, 65).

Osmanlı yönetici elitinin devlet ve ekonomi arasındaki ilişkiyi düzenlerken dikkate aldığı son ilke, devlet hazinesine mümkün olduğu kadar çok gelir sağlamaktı. Pazarda satılmak için yapılan üretimin düşüklüğüne ve dolayısıyla da parasal ilişkilerin sınırlılığına rağmen devlet, ekonomik faaliyeti hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olarak görüyordu. Bu şartlar altındaki yönetici elit, pazara yönelik üretimin teşvik edilmesiyle artacak parasal ilişkilerin, sınıflar arası katı hiyerarşiye dayanan siyasal ve sosyal düzene tehdit oluşturabilecek güçlü bir sınıfı da beraberinde doğurabileceği endişesi ile hareket ediyordu. Hem fiyatlar ve kâr oranları üzerindeki sıkı kontrolünü sürdürüyor hem de ticaret ve esnaflık sektörlerindeki kâr oranlarını, bu sektörler ile parasal sermaye arasında, dinen yasak olup fiilen varlığı kabul edilen faiz aracılığıyla ilişki kurulabilmesine imkân vermeyecek biçimde düşük tutuyordu. Gelirlerin arttırılmasına yönelik karşılaşılan bu zorluklar, gelirlerin azalma tehlikesini kontrol altında tutma veya harcamaların kısılmasıyla aşılmaya çalışılıyordu (Genç, 2007: 52-54).

Osmanlı'da ekonomik gücün, siyasal güce dönüşebilme potansiyeline karşı emek, toprak ve parasal sermayenin sıkı kontrolüne dayanan önlemler, Osmanlı Düzeni'nin temellerini derinden etkilemişti. Mirî toprak rejimi, aristokrasinin oluşmasını önlüyor; kalıtsal olmayan, devşirme metoduyla oluşturulan elitler, yönetim faaliyetlerini üstleniyorlardı. Askerî sınıf olarak adlandırılan yönetici elitin sermaye biriktirme potansiyeli de göz ardı edilmiyor ve miraslarına el koyuluyordu. Ekonominin devamlılığı açısından gerekli olan ve büyük ölçekli sermaye gerektiren işleri de devlet ya kendisi finanse ederek ya zaten siyasal sistemden dışlanmış olan yerli azınlıkları tercih ederek ya da kapitülasyonlar örneğinde olduğu gibi yabancı sermayeye ayrıcalıklar tanıyarak çözüme kavuşturuyordu (Genç, 2007: 86-87).

Osmanlı yönetici eliti, devletlerinin varlığı ve toplumsal düzenlerinin devamlılığı açısından dünya ticaretinde yaşanan değişimlere de askeri anlamda oldukça duyarlıydı. Örneğin Ümit Burnu'nun Portekizlilerce keşfi sonrasında, Doğu transit ticaretinin Batıya deniz yolu ile gerçekleştirilebilmesinin Yakın Doğu üzerindeki ağır iktisadi etkilerini ortadan kaldırmak isteyen Osmanlılar; Mısır ve Suriye'den başlamak üzere Bağdat, Basra ve Aden'i fethedip, Hint Denizi'ne seferler düzenlemişlerdi (Genç, 2007: 211).

Osmanlıların on altıncı yüzyıldan itibaren bu bağlamda sürdürdüğü askerî ve siyasi mücadele elbette ki ne Avrupa'da ticaretin kazanmaya başladığı kapitalist ve sömürgeci niteliği değiştirmeye yetti ne de dünya ticaretindeki yoğunluğun Akdeniz'den Atlantik'e kaymasını engelleyebildi. Her şeye rağmen, Sanayi Devrimi öncesinde, özellikle de on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı düzeni büyük ölçüde ayakta kalmayı başardı (Genç, 2007: 212).

Ancak aynı yüzyıldan itibaren yaşanan ve birbiriyle bağlantılı bir dizi gelişme, Osmanlı'nın ekonomik, siyasal, askerî ve toplumsal sistemini zayıflatmaya başlamıştı. Öncelikle siyasal düzenin sağladığı ekonomik istikrar, zaman içerisinde nüfus artışını hızlandırdı. Hızlı nüfus artışının yanında, Amerika kıtasının keşfi sonrasında Amerikan gümüşünün Doğu Akdeniz'e ulaşması, devletin geçmişte uyguladığı yöntemlerle kontrol edebilmesi mümkün olmayan bir enflasyona ve beraberinde de toplumsal huzursuzluğa ve kargaşaya yol açtı. Her ne kadar köylülerden toplanan vergi/artık ürün devletin başlıca gelir kaynağı idiyse de, coğrafi konumu sayesinde avantaj sağladığı ticaret yollarının değişmesi ve askerî yayılmacılığının da sınırlarına dayanması, devletin gelirlerinde de önemli düşüslere neden olmuştu. Bütün bu gelişmeler, aynı zamanda yıpratıcı savaşlar sürdüren ve daha da önemlisi Batı'da askerlik ve askerî teknoloji alanında yaşanan değişimlere de ayak uydurmak zorunda kalan devletin, harcamalarını arttırmak zorunda olduğu bir döneme denk gelmişti. Böylece Osmanlı'da tarımsal üretim ile idari, malî ve askerî örgütlemenin iç içe geçtiği timar sisteminde bozulmalar başladı (Ahmad, 2008: 24-25; Keyder 2010: 23-24; Lewis, 2007: 28-29).

Timar sistemi henüz parasal ekonominin gelişmediği, teknolojinin yetersiz kaldığı ve zaten bürokratik nicelik ve niteliğin de doğrudan parasal vergi toplamaya elvermediği bir dönemde; belirli bir bölgedeki idari, malî ve askerî görevleri yerine getirmesi karşılığında, devletin sipahi olarak adlandırılan askerî görevlilere o bölgedeki vergi toplama ayrıcalığını tanıması esasına dayanıyordu (Ortaylı, 2012:124). Timarlı sipahilerin toplama hakkına sahip oldukları vergiler içerisinde parasal olanlar, sabit bir tutarı içeriyordu ve nüfus artışına ve gümüşteki değer kaybına bağlı olarak yükselen tahıl fiyatları karşısında oldukça düşük kalmıştı. Bu durumda birçok timarlı sipahi yükümlülüklerini yerine getiremeyerek sorumlu oldukları bölgeleri terk etmek zorunda kaldılar. Timarlı sipahilerin terk ettikleri bölgelerdeki tarımsal arazilerin kontrolü yüksek

askerî görevlilerin veya taşra yönetimindeki nüfuzlu kimselerin kontrolüne geçti (Keyder, 2010: 23).

Savaş tekniklerinde ve teknolojilerinde yaşanan değişim, düzenli ve her zaman savaşa hazır, eğitilmiş bir orduyu gerekli kıldıkça, timarlı sipahilerin askerî anlamda önemi de giderek azaldı. Yeni askerî yapılanma için gerekli olan finansman ihtiyacı, timarlı sipahilerin savaşlarda azalan önemiyle birleşince; devlet özellikle merkezden uzak bölgelerdeki vergi toplama hakkını, hiçbir askerî yükümlülük taşımayan, sadece mali yükümlülük taşıyan (iltizam sistemi) kimselere (mültezim) vermeye başladı (Lewis, 2007: 30, 91).

İltizamın devletin acil finansman ihtiyacı açısından timardan diğer önemli farkı, mültezimlerin vergi toplama hakkını, açık arttırma yoluyla önden peşin ödeyerek devralmalarıydı. İltizam sisteminde vergi toplama hakkı bir yıl veya daha kısa süreler için mültezimlere devredildiğinden, iltizam gelirleri bu sefer de devletin özellikle uzun vadeli finansman ihtiyacını karşılamaya yetmiyordu. Bu da vergi toplama hakkının yine açık arttırmayla ve yıllık peşin ödemelerle devralındığı; ama bu hakkın ömür boyunca tanındığı malikane sisteminin yaygınlaşmasına neden oldu. Malikane sisteminde, malikaneci hayatta kaldığı sürece elde edeceği kârın bir nevi ayrıcalık bedeli olarak toplu bir tutarı (muaccele) da önden peşin ödüyordu (Genç, 2007: 190). İltizam ve timar arasındaki dengenin ilk olarak merkezden uzak bölgelerde iltizam lehine bozulması ve ardından da iltizamların malikanelere çevrilmesi Osmanlı'da ciddi siyasal sonuçlar doğuracak değişimler meydana getirdi.

Osmanlı Devleti'ndeki vergilendirmelerin önemli bölümü, belirli hizmetleri yerine getirmesi karşılığında, oldukça küçük ve yaygın birimler olan sipahiler üzerinden

gerçekleştiriliyordu. Devletin doğrudan parasal gelirlerini arttırma girişiminde bulunması; toprağın ve ticaretin denetiminin bölgesel olarak, ayân olarak adlandırılacak yüksek askerî görevlilerin ve taşra yönetimindeki nüfuzlu kişilerin elinde yoğunlaşmasına yol açtı. Gümüşün değeri düşüp altının değeri yükseldikçe, Osmanlı ham maddesi Avrupalılarca çok ucuz hale geldiğinden; ayânlar devletin olası bir kıtlığa karşı ihracatı kısıtlayıcı yasaklarına rağmen ticari girişimlerde de bulunmaktan çekinmediler. Ayânların Avrupa pazarlarının tahıl ve koyun ihtiyacını karşılamak için kurdukları çiftliklerin çok azı başarılı oldu. Fakat merkezi yönetimin maddi ihtiyaçları doğrultusunda malikaneler yaygınlaştıkça, bağımsız köylüler de vergi toplama ayrıcalıklarını elde eden bu kimselerin daha fazla insafına terk edildi. Ayânların etkinliği bir süre sonra kırsalı aşarak, şehirlerdeki ekonomik hayatı da kontrol eder hale geldi (Keyder, 2010: 23-25).

Ayânlar, kendilerine zamanla siyasi güç sağlayan ekonomik güçlerini, üretim ilişkilerini dönüştürerek ve yeniden örgütleyerek kazanmadılar. Merkezden aldıkları vergi toplama ayrıcalığı ile geleneksel yöntemlerle üretimlerini sürdüren küçük ve orta ölçekli köylüyü daha fazla sıkıştırarak elde ettiler. Osmanlı sultanları, koruyucusu oldukları köylüleri ayânların baskısından, eşkıyalıktan ve savaşlardan koruyamaz hale geldikçe, Balkanlar'da köylü huzursuzluğu ve göçler giderek arttı. Yaşanan huzursuzluğun ve göçlerin, köylüleri ileride ticaret ve denizcilikle uğraşan şehirli sermaye çevrelerinin Fransız Devrimi'nin düşüncelerinden etkilenerek örgütleyeceği milliyetçi hareketlere katılmaya daha açık hale getirdi (Ağartan, Choi, Huynh, 2008: 44-50).

Osmanlı Devleti'nde ayânlar, siyasal güçlerinin zirvesine, 1807 yılında ilan edilen Sened-i İttifak belgesiyle, sultanın zaten zayıflamış olan mutlak iktidarını resmi olarak da

sınırlandırarak ulaştılar. Fakat oldukça kısa sayılabilecek bir sürenin sonunda, merkezi yönetim tarafından ayânların hem siyasal güçlerine son verilerek, Sened-i İttifak belgesi ortadan kaldırıldı hem de servetlerini hazineye aktarma veya daha önemsiz görevler verilerek başka bölgelere zorla göç ettirme gibi yollarla ekonomik güçleri de büyük ölçüde ellerinden alındı (Keyder, 2010: 26).

Senedi-i İttifak ile birlikte sultanın yetkilerinin anayasayı andıracak biçimde yazılı bir belgeye dayanarak sınırlandırılması ve ardından da bu belgenin ortadan kaldırılması, ilk bakışta modern demokrasiyi oluşturacak liberal ilkelerin Türkiye tarihinde kazandığı ilk zafer ve yenilgi olarak değerlendirilebilir. Ancak daha yakından bakıldığında ve Magna Carta ile olduğu kadar Püriten Devrimi ile karşılaştırıldığında ayânların girişimi, İngiliz toprak sahibi soylular gibi liberal ilkeler uyarınca feodal yükümlülüklerinden kurtulma amacı taşımıyordu. Tam tersine merkezi yönetime karşı fiilen kazandıkları feodal ayrıcalıklarını belgelendirerek, yerel yönetimdeki güçlerini kurumsallaştırmayı ve kalıcılaştırmayı amaçlıyorlardı (Ortaylı, 2012: 361-362).

Şehirlerde ticaretin gelişmesi ve mutlak monarşilerin vergi istekleri, Avrupa’da aristokrasiyi de parasal ilişkilerin içine sokarak, bazılarını ticari dürtülerle harekete geçirmişti. Soyluların ticarileşmelerinin, Avrupa’da köylüler üzerinde üç farklı sonucu oldu. İngiltere’de soylular tarımsal üretimi dönüştürüp yeniden örgütlerken, geleneksel kırsal hayatı adım adım ortadan kaldırarak köylüleri “özgürleştirdiler”. Fransa’da geleneksel yöntemlerle üretimlerini sürdüren küçük ve orta ölçekli köylü fiilen bağımsızlığını korurken, soylulara daha fazla pay vermek zorunda kaldı ve ticarileşen soylular da elde ettikleri ürünleri pazarda sattılar. Doğu Almanya’da ise köylülerin fiili bağımsızlığı soylular tarafından ellerinden alınıp, köylüler serfleştirildi ve büyük çiftliklerde çalışmak zorunda bırakıldı. (Moore, Jr., 2012: 488).

Öte yandan toprak sahibi üst sınıfların ticarileşmesiyle, hayattaki amacı geçimlik üretim yapmak olan geleneksel köylülüğün de ticarileşmesi, şehirlere göç etmek zorunda kalarak başka bir toplumsal sınıfa dönüşmesi veya fiilen bağımsızlığını kaybetmesi, ülkelerin modernleşme/sanayileşme süreçlerinde demokrasinin yerini ve niteliğini de doğrudan etkiledi. Bu nedenle sadece manüfaktür ve ticaretle uğraşan şehirli sermaye sahiplerinin, yani burjuvazinin, ekonomik gücü daha çok toprağa dayanan ve siyasal iktidarı elinde bulunduran geleneksel yöneticilerle çatışmasının bir noktada parlamenter demokrasiye varacak devrimci patlamalara neden olacağını varsayan tarihsel anlatılara, elbette ki burjuvazinin rolünü ve önemini yadsımadan, temkinli yaklaşılması gerekmektedir (Moore, Jr., 2012: 496-497).

İngiltere kırsalında oldukça erken sayılabilecek bir yüzyılda ortaya çıkan kapitalist ilişkiler, ticarileşmiş toprak sahibi soyluların burjuva değerlerini benimsemesine ve yün ticaretinin kendine özgü niteliğinden dolayı şehirli sermaye çevreleriyle de sıkı ilişkiler geliştirmelerine neden olmuştu. Burjuvazi ile sıkı ilişkiler geliştirmiş olan soylular, İç Savaş yoluyla mutlak monarşiyi kapitalist gelişmenin önünden çekmiş, savaş öncesi dönemde başlayan İngiltere kırsalının kapitalistleşmesini hızlandırarak geleneksel köylülüğü adım adım tasfiye etmiş ve benimsedikleri burjuva değerlerinin yansıması olarak hem parlamenter demokrasi yoluyla ülke yönetimini uzun yıllar ellerinde tutmuş hem de farkında olmadan burjuvazinin önünü daha da açacak Sanayi Devrimi'nin toplumsal koşullarını hazırlamışlardı (Moore, Jr., 2012: 493-497).

İngiliz monarşisinden farklı olarak ciddi bir kara ordusuna sahip olan Fransız monarşisi ise çok daha güçlü bir merkezi yönetime sahipti. Her ne kadar mutlak monarşi, gelişmesinin önüne çeşitli engeller çıkararak burjuvazinin bir bölümünü kendisine

düşman etmiş olsa da, krala ve saray aristokrasisine silah ve lüks tüketim maddeleri üreten manüfaktür çevreleri gibi burjuvazinin bir başka bölümünün de rejim ile sıkı ilişkileri vardı. Fransız burjuvazisi, İngiliz burjuvazisi gibi dışsatım ticaretinde sahip olduğu köklü bir güçle, monarşiden bağımsızlaşabilmiş katıksız bir sınıf değildi. Ayrıca Fransa’da ticarileşme kapitalist bir nitelik kazanmaya başladığında bile, çoğu yerde toprak sahibi soyluları ticari tarıma geçirecek dürtüler uyandıramayarak, geleneksel köylüyü olduğu gibi bırakmış; ama onlar üstündeki vergi yükünü büsbütün arttırarak, devrimci güçlere katkı sunacak kadar da radikalleştirmişti. Sonuçta Fransa’da parlamenter demokrasiye giden yolu açacak devrim, aslında monarşiyle sıkı bağlar içerisinde bulunan burjuvazinin, devrim sırasında, radikalleşmiş işçilere ve köylülere yaslanmasıyla gerçekleşmişti. Böylece kapitalizmin yavaş yavaş yaygınlaştığı; fakat geleneksel köylülüğün olduğu gibi kaldığı Fransa’da, tasfiye edildikleri İngiltere’den farklı olarak köylüler radikal bir güç haline gelmişti. Ancak tam da burada bir ayrıntıya dikkat çekilmesi gerekiyor. Köylüleri, şehirlerde kapitalizmin radikalleştirdiği güçlerle bir araya getiren, onlarla aynı davayı savunmalarından kaynaklanmıyordu. Köylüleri radikalleştiren, geleneksel köy toplumunu ve ekonomisini koruma davasıydı. Kaba hatlarıyla ifade edilecek olursa, Fransız Devrimi’ni gerçekleştiren üç sınıfın da -burjuva, işçi ve köylü- beklenti ve çıkarları birbirleriyle de çatışacak kadar oldukça farklıydı. Köylülerin özellikle de üst katmanı, senyörlük sisteminin yıkılmasıyla istediklerini alıp desteklerini çekince, işçilerin mücadelesi mülkiyet ilişkilerinde daha da radikal sonuçlar doğurmayacak ve Fransız Devrimi’ni deyim yerindeyse “burjuva” devrimi halinde bırakacaktı. Bu nedenle aristokrasinin gücünün elinden alınmasında önemli bir rol oynayan geleneksel köylülüğün ve köy ekonomisinin varlığını sürdürmeye devam etmesi, Fransız demokrasisinde yirminci yüzyılda bile sürecektir istikrarsızlığın nedenlerinden biri olacaktır (Moore, Jr., 2012: 147-149, 489, 492, 495, 497).

Tarımın ticarileşmesi kadar ticari tarımın nasıl biçimlendiği de kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması sonrasında toplumların yaşadığı siyasal dönüşümleri önemli ölçüde etkilemişti. İngiltere'deki yün dışsatımından farklı olarak Prusya'da tahıl dışsatımı; köylülerin konumunda, toprak sahibi soylular ile şehirler arasındaki ilişkide ve merkezi yönetimin feodal ilkeler uyarınca gücünü koruyup koruyamayışında benzer sonuçlar doğurmamıştı. Prusyalı toprak sahibi soylular tahıl dış satımında şehirlerle yakın ilişkiye girmek şöyle dursun şehirlerin dışsatım yollarını keserek onları kendilerine bağımlı hale getirdiler ve topraklarını genişletip fiilen bağımsız olan köylüleri serfleştirdiler. Her şeye rağmen soyluların elde ettikleri bağımsızlık, belki de onların ticarileşmiş İngiliz soyluların demokrasi açısından oynadığı role benzer bir rol oynamasını sağlayabilirdi; fakat krallık yönetimi, şehirler ile toprak sahibi soylular arasındaki çatışmayı kullanarak soyluların bağımsızlığını kırmayı başardı. Ancak bu sefer de güçlü bir merkezi monarşi yaratmak isteyen krallık bürokrasisi ile toprak aristokrasisi arasında disiplini, boyun eğmeyi, statü farkını ve askerî sağlamlığı yücelten değerlerle bezenmiş bir devlet ve toplum yapısı ortaya çıkmıştı. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren sanayi kapitalizminin hızlandırdığı bir sürecin sonunda manüfaktür ve ticaret çevreleri gelişmiş ve sınırlı bir parlamento ile bazı demokratik kurumlar da hayat bulabilmişti. Ama burjuvazi siyasal iktidarı tam anlamıyla devralacak kadar güçlü olmadığından, krallık bürokrasisi ile toprak sahibi soylulara yaslanarak ayakta kalabilecekti. Öte yandan sanayileşen ilk ülke olan İngiltere çoktan dünyadaki hammadde kaynaklarına ve pazarlara ulaşmış olduğundan, demokrasinin Alman burjuvazisinin sorun ve beklentileriyle başa çıkabilmesi de mümkün değildi. Böylece sanayileşmenin önündeki feodal engellerin devrim ile değil de sonu yirminci yüzyılda faşizme varacak ve “demir ve çavdarın evliliği” olarak adlandırılacak şekilde burjuvazinin, toprak sahibi soyluların ve krallık bürokrasisinin kaynaşıp tepeden inme yöntemlerle eski düzeni ortadan kaldırdığı bir modernleşme tecrübesi hayat bulmuş oldu. Merkezi hükümetin, otoritesini sağlam

temellere oturtmak için eğitim, hukuk ve askerî alanlarda gerçekleştirdiği reformlar, aynı zamanda toplumsal değişimin bedelini üstlenen işçilerin ve köylülerin radikalleşme potansiyellerini de kontrol altında tutacak ideolojik işlevleri yerine getirmişti (Moore, Jr., 2012: 505-511).

Osmanlı'da merkezi yönetimin parasal gelirlerini arttırma girişiminin sonucunda vergi toplama hakkı kazanarak güçlenen, zamanla önemli yerel idari görevleri de ele geçiren ve en sonunda merkezi yönetim tarafından ortadan kaldırılana kadar yarı-aristokratik bir nitelik kazanmış olan ayânların tarımsal üretimdeki ve ticaretteki varlıkları; Balkanlar ve Batı Anadolu özelinde gelişen kapitalist ilişkilerden hareketle sonu demokrasiye veya faşizme varacak bir ekonomik, siyasal ve toplumsal değişime yol açacak potansiyel taşımıyordu.

Ayânların böylesi bir potansiyel taşıyor oluşlarını sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısıyla açıklamaya çalışmak oldukça yanıltıcı olabilir. Ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin güçlendiği ve Balkanlar'da sonuç aldığı yıllarda gerçekleşen Jön Türk Devrimi'nde bile, kaderlerini Osmanlı ile bir gören ve farklı ekonomik sınıflara mensup gayri-müslimler devrime destek vererek ortak değerler üzerinden siyasallaşabilmişlerdi (Ahmad, 2008: 61). Elbette ki imparatorluğu parçalayacak milliyetçi hareketlere bir etnik unsurun bütününün destek vermediği gibi, Jön Türk devrimini destekleyen gayri-müslimlerin de homojen olmadığını ve içlerinde siyaseten yaşanacak liberalleşmenin ulusal davalarına zarar değil, aksine daha elverişli bir ortam hazırlayacağını düşünenler olduğunu da ifade etmek gerekiyor (Ahmad, 2008: 55).

Diğer yandan ayânları, sahip oldukları ekonomik vizyon üzerinden kültürel bir değerlendirmeye tabi tutmak da aynı biçimde yanıltıcı olabilir. On sekizinci yüzyıldan itibaren belirli hammaddelerin ihracatının cazip hale gelmesiyle, imparatorluğun bazı bölgelerindeki tarımsal yapılar, Avusturya-Rusya ticaretiyle bu yönde yaşanan bütünleşmenin etkisiyle değişmeye başlamıştı (Ortaylı, 2012: 355-356). Ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek isteyen Ayânlar, girişimlerde bulunarak ticari çiftlikler kurdular; fakat ekilebilir arazilerin görece fazlalığı ile nüfusun görece azlığı nedeniyle, köylüleri kendileri için çalışmaya zorlayamadılar. Ayânların baskısı karşısında çoğu köylü, yeni köylere göç ederek oradaki toprakları tarıma açtılar. Sonrasında da vergisini ödeyerek tarıma açtıkları toprakların tasarruf hakkını elde ettiler (Keyder, 2010: 23).

Bu nedenle ayânlar ne İngiltere'deki ticarileşmiş toprak sahibi soylular gibi burjuva değerlerinin taşıyıcısı sıfatıyla “feodal” hak ve görevlerin koruyucusu olan Osmanlı hanedanını kapitalist gelişmenin önünden söküp atabilecek kadar ticarileşebilirlerdi; ne köylülerin göç ederek, yeni topraklara yerleşme imkânları sayesinde, Fransız toprak sahibi soyluların farkında olmadan yaptıkları gibi köylüleri devrimci bir patlamanın parçası haline getirecek kadar radikalleştirebilirlerdi; ne de Osmanlı hanedanının Tanzimat ile birlikte başlayan merkezileşme projesinin bir parçası olarak, Prusya soyluları gibi merkezi yönetimle bütünleşip kaynaşabilirlerdi.

Bir dönem Osmanlı siyasal ve ekonomik hayatını etkileyebilecek kadar güçlenen ve sınıfsal açıdan da yarı-soylu sayılabilecek ayânların akıbeti, bu çalışmanın konusu açısından, hem Osmanlı'nın devamı olan Türkiye'de parlamenter demokrasinin kökenlerinin kendine özgü niteliklerinin hem de 1914 yılına kadar Osmanlı toprağı sayılan; fakat on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren fiilen ayrı bir ülke özelliği

gösteren Mısır'da parlamenter demokrasi geleneğinin zayıflığının anlaşılabilmesi bakımından oldukça önemlidir.

İç gelişmeler açısından, ayânların siyasi güçlerinin zirvesine yükselişleri ve düşüşleri; Osmanlı Sultanı ve sultanın askerî alandaki reform girişimlerini destekleyen bürokratları ile yaşanacak değişimi kendileri için tehdit kabul eden dini otorite (ulema) ve halihazırdaki daimî ordu (Yeniçeri Ocağı) arasındaki çatışmalar sırasında gerçekleşmişti. Rusçuk ayânı Alemdar Mustafa Paşa, reformculara verdiği askerî destek başarıya ulaşıp, yeniçeri-ulema ittifakı geriletilince, karşılığında Sened-i İttifak'ı elde etmişti. Sonrasında bir yeniçeri ayaklanmasıyla Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesine seyirci kalan Sultan II. Mahmut, hayattaki son erkek hanedan üyesi olması sayesinde yeniçerilerle uzlaşarak hayatını ve tahtını koruyabilmişti. Osmanlı Sultanı, fırsatını yakaladığı ilk anda da hem Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak askeri reformlara yeniden hız kazandırmış hem de Sened-i İttifak'ın geçerliliğine son vererek imparatorluk üzerinde merkezi otoriteyi yeniden güçlendirmeye koyulmuştu (Lewis, 2007: 71-79).

Kendisi de bir ayân olan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valisi atandıktan bir süre sonra Osmanlı merkezi yönetimiyle yaşadığı ve merkezkaç niteliği nedeniyle "ayân sorununun" içerisinde değerlendirilebilecek askeri mücadele ise, Büyük Devletler'in Osmanlı iç politikasına müdahalesini beraberinde getirmişti. Merkezi yönetimin 1831-1833 savaşında kendi valisine karşı aldığı askeri yenilgi, İstanbul'u tehdit eder hale gelince, Rusya'dan talep edilen yardım isteği karşılık bulmuştu. Fakat 1839-1841 Osmanlı-Mısır savaşından sonra İngiltere ve Fransa devreye girerek Osmanlı üzerindeki Rus nüfuzuna daha fazla izin vermediler ve Mehmet Ali Paşa'nın soyundan gelenlerin Mısır'ı yönetmesine razı olunması karşılığında, Suriye, merkezi yönetime geri verdirilmişti (Ahmad, 2008: 37). Öte yandan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği sonrası

giriştiği merkantilist nitelikteki ekonomik faaliyetler; yerel güçlerin kazanacağı özerkliğin, özellikle de İngiltere'nin imparatorluk üzerindeki iktisadi çıkarlarını nasıl tehlikeye atabileceğini de göstermişti. Böylece en genel anlamıyla ayân sorununda olayların merkezi yönetim lehine tersine dönmesinde; özellikle İngiltere'nin Osmanlı'dan yana tavır alması, önemli bir etken olmuştu (Keyder, 2010: 26).

Mehmet Ali Paşa tehlikesine karşı Rusya'nın isteklerini kabul etmek zorunda kalan Osmanlı merkezi yönetimi de bir süre sonra hem artan Rus nüfuzundan hem de Mehmet Ali Paşa tehlikesinden İngiltere'ye yakınlaşarak kurtulmayı amaçlamıştı. 1838 yılında Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması bu koşullarda müzakere edilmişti. Antlaşma ile Osmanlı, İngiliz tüccarların şikâyet ettiği; dış ticarete belirli bölgelerde belirli kişilere tanıdığı tekellerden, dönem dönem belirli ham maddelerin ihracatını yasaklayan politikalarından ve yine dönem dönem dış ticarete talep ettiği olağanüstü yüksek vergilerden vazgeçerek, imparatorluğun dış ticarete açılmasını kolaylaştırmak durumunda kalmıştı. Ayrıca yabancılar, iç gümrük vergisinden muafiyet kazanırken; dış gümrük oranları da ithalatı ihracata göre daha avantajlı hale getirmişti. Sonuçta ihtiyaç duyduğu zamanlarda vergi oranlarını yükselterek dış ticaret üzerinden gelirleri arttıramayacak olan merkezi yönetim, borçlanmak için Avrupa para piyasalarına başvurmak zorunda kalacak; mamul mal ithalatındaki artış, el tezgahları üzerindeki gerileme ve yıkımı kalıcılaştıracak; yeni koşullara uyum sağlayabilen el tezgahlarındaki çalışanlar, dış rekabetin baskısıyla düşük ücretlere razı olacak; Osmanlı ham maddelerinin ihracatında önemli artışlar görünecek; ve iç gümrük vergilerinden muaf hale gelen yabancı tüccarlar, yerlilere oranla daha avantajlı hale gelecekti. Diğer yandan bu sonuçlar üzerinden ve günümüze hâkim olan kapitalist ilkelerden hareketle yaygın biçimde kabul gören, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı'da sanayileşmenin temellerini oluşturabilecek el tezgahlarını yıkıma sürüklediği iddialarına

da temkinli yaklaşılması gerekmektedir. Yakın sayılabilecek zamanda yapılan çalışmalar, çalışanlarına düşük ücret uygulayarak, Avrupa sanayiinin yüksek verimliliği ile baş edip ayakta kalmayı başaran azımsanamayacak sayıda el tezgâhı olduğunu ortaya koymakla birlikte; geleneksel el tezgâhları kapitalist olmayan bir ekonomik, siyasal ve toplumsal hayatın ürünüydüler. El tezgahlarının kapitalist üretime geçiş gibi bir amaçları, hazırlıkları veya arzuları yoktu. Zaten Osmanlı Devleti de ilgili ticaret antlaşmasını kapitalist bir zihniyet ile değil, iç ve dış askerî ve siyasal gelişmeler ile geleneksel iktisadi dünya görüşü çerçevesinde müzakere etmişti. Hem ithalattaki hem de ihracattaki gümrük oranlarının arttırılması, her türlü ekonomik faaliyete, hazineye gelir sağlamak amacıyla yaklaşan anlayışın ürünüydü. İhracatın ithalattan daha yüksek oranda vergilendirilmesinde takınılan tutum da yine geleneksel iktisadi dünya görüşünün yansıması olarak tüketici odaklıydı ve Osmanlı pazarlarına ucuz, bol ve kaliteli ürün arzının kesintiye uğramaması hedeflenmişti. Baltalimanı Ticaret Antlaşması, asıl olumsuz etkilerini, yakın bir gelecekte, devlet modern dünyanın zorunluluğu olarak sanayileşme adımları atmaya çalıştığında gösterecekti (Genç, 2007: 95; Pamuk, 2008: 29-37).

Bugünden bakıldığında Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın, Türkiye ve Mısır'da parlamenter demokrasinin kökenleri açısından şaşırtıcı sayılabilecek sonuçları oldu. Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş, giriştiği savaşlarla Fransa'yı yenerek dünya pazarlarının hakimiyetini ele geçirmek yolunda rakipsiz hale gelmiş bir güçle, kendi valisi tarafından başkenti askerî olarak tehdit edilebilecek kadar zayıflamış, dış müdahaleye açık geleneksel bir tarım imparatorluğu arasında imzalanmıştı (Pamuk, 2008: 31-32). Bu karşılaşmanın, günümüz Türkiye'si ve Mısır'ındaki demokrasinin niteliği üzerindeki etkilerine geçmeden önce kapitalizm, modern demokrasi ve Sanayi Devrimi arasındaki ilişkiye kısaca değinilmesi gerekmektedir.

Siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatı feodal ilkeler uyarınca düzenleyen geleneksel bürokratik yapılar, hiç şüphesiz ki kapitalizmin ve modern demokrasinin ortaya çıkışlarından itibaren, önlerindeki en büyük engel olmuşlardı. Kapitalizmin Avrupa'daki siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıyı dönüştürmesinin ardından gerçekleşen Sanayi Devrimi, kapitalizme ve modern demokrasiye bambaşka bir boyut kazandırmıştı. Üretim hızında ve teknolojiye yaşanan sıçrama, kapitalizmin başlattığı toplumsal hareketliliği hızlandırarak geleneksel köy hayatının çözülmesiyle, mülksüzleştirilmiş ve şehirlere göç etmek zorunda bırakılmış kitleleri işçi sınıfı altında yeni bir toplumsal aktör haline getirmişti (Ağartan, Choi, Huynh, 2008: 60).

Çartizm örneğinde olduğu gibi işçi sınıfının harekete geçerek; yetişkin bütün erkeklerin genel oy hakkına kavuşmaları, Parlamento üyelerinin maaş almaları, seçim bölgelerinin eşit sayıda seçmene eşit sayıda temsilci ilkesiyle belirlenmesi, Parlamento'nun her yıl düzenli toplanması, gizli oy ve oy vermede mülkiyet ölçeğinin kaldırılması üzerinden yeni bir toplum ve devlet talebinde bulunmaları, belki o an için başarılı olamamış ve bastırılmıştı. Ama İngiltere'de ticarileşmiş toprak sahibi soylular ile Sanayi Devrimi'nin güçlendirdiği manüfaktür çevrelerinin çıkarlarının çelişmesi sonrasında; Tahıl Yasaları'nın kaldırılışı veya fabrika yasalarına tarım çevrelerinin destek vermesi örneklerinde olduğu gibi her iki kesimin de halkın desteğini yanlarına çekebilmek için sürdürdükleri mücadele, aynı zamanda oy hakkını genişletmek için de birbirleriyle yarışmalarına neden olmuştu (Moore, Jr., 2012: 64, 515).

Daha yakından incelendiğinde, İngiliz toprak sahibi soyluların çok erken sayılabilecek bir dönemde kırsal hayatı kapitalistleştirilmiş olmaları; ihtiyaç duydukları emeği, ekonomi dışı baskıcı yollarla, yani siyasal, yasal veya askerî statüye dayalı

araçlarla sağlamalarını gerektirmiyordu. Emeğe belirli bir ücret karşılığında ulaşabiliyorlardı ve ihtiyaç duydukları; geleneksel köylülüğün ve geleneksel köylülüğü koruyan monarşinin önlerinden çekilmesiydi. Ticarileşmiş İngiliz toprak sahipleri bir kere başarıya ulaştıktan sonra önderliklerini sürdürebilmek için görece baskıcı bir siyasal aygıtı veya önleme ihtiyaç duymaz hale gelmişti. Sonuçta manüfaktür çevreleri, tarım çevrelerinin önderliğine meydan okur hale geldiklerinde, bu durum demokratik hakları elde ederek “ulusa” ait olanların sayısının toplum içerisinde giderek artmasına yol açmıştı (Moore, Jr., 2012: 515).

Modern demokrasinin ortaya çıktığı İngiltere’de geçirdiği evrim, Arap Baharı sonrası Mısır’da ortaya çıkan seçim demokrasisinin neden sürdürülemediğini Türkiye deneyimi ile açıklamaya çalışan bu çalışma açısından kritik bir öneme sahiptir. Birincisi modern demokraside genel oy hakkının bir toplumu meydana getiren yetişkin bireylerin bütününe doğru genişlemesinde ve iktidarların belirli aralıklarla yapılan serbest ve şeffaf seçimlerle belirlenmesinin kurumsallaşmasında “alt” sınıfların yürüttüğü siyasi mücadele elbette ki oldukça önemlidir; fakat yeterli değildir ve asıl belirleyici olan “üst” sınıflar arası yaşanan rekabet ve çıkar birliğinin niteliğidir. İkincisi çalışmanın genelinde dikkat çekilmeye çalışıldığı üzere, modern demokrasi liberal değerler uğruna sürdürülen mücadelenin sonucunda ortaya çıkmıştı; fakat bu mücadele çoğu zaman doğrudan burjuvazinin tek başına tavizsiz yürüttüğü bir mücadele olmamıştı ve liberal değerlerin kökenlerinde feodal özgürlükler ile sorumluluklar üzerinden aristokrasi ve monarşi arasında yaşanan çatışma önemli bir yere sahipti. Ancak modern demokrasiyi liberal değerlere indirgeme yanılığına da düşülmemesi gerekmektedir. Türkiye’de yaygın olarak Türk burjuvazisinin ortaya çıkışında devletin oynadığı role dikkat çekilerek, burjuvazinin ilerici/devrimci bir misyonu hiç sahiplenmediği iddia edilir ve devlete karşı bireysel hakların güçsüzlüğü kastedilerek, Türkiye’deki demokrasinin zayıflığı

açıklanmaya çalışılır (Şenalp, 2012: 230-231). Oysaki Türkiye özelinde de hem burjuvaziye varoluşsal açıdan ilerici/devrimci bir misyon yüklemek hem de demokrasiyi devlete karşı bireysel hakların savunusuna indirgemek oldukça sorunludur. Kaldı ki ilericilik/devrimcilik penceresinden bakılsa dâhi Türkiye’de parlamenter demokrasinin 1908 Jön Türk Devrimi sonrası II. Meşrutiyet’in ilanı ile hayat bulmasında olduğu gibi, 1946 yılında cumhuriyetin çok partili siyasi hayata geçişinde de, ileride Türk burjuvazisini meydana getirecek büyük toprak sahipleri ve şehirli ticaret çevrelerinin oynadığı rol oldukça belirleyici olmuştur. Her iki durumda da -Jön Türk Devrimi’nde gayri-müslimlerin ağırlıkta olduğu- sermaye çevreleri devlete karşı kendi ekonomik ve siyasal programlarını hayata geçirebilmek için, uluslararası konjonktürün de yardımıyla, halkın desteğine ihtiyaç duymuştu (Kansu, 2011; xvii; Lewis, 2007, 311-317). Türkiye’de seçim demokrasisinin kurumsallığı, hem burjuvazinin devleti tamamen ele geçirebilecek hem de bürokrasinin cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi sermaye çevrelerine sözünü tartışmasız geçirebilecek kadar güçlü olamamalarına dayanmaktadır. Üçüncü bölümde daha ayrıntılı biçimde tartışılacağı üzere, 1990’larda Küreselleşme süreciyle ortaya çıkacak Anadolu sermayesi veya diğer bir adlandırmayla İslami burjuvazi, Türkiye’deki geleneksel İslamcı hareketi dönüştürerek güçlü bir siyasal aktör haline getirecek ve devlet, geleneksel büyük burjuvazi ve İslami burjuvazi arasında yaşanacak rekabet ve çıkar birliği, seçim demokrasisinin dinamikleri içerisinde Türkiye’yi dönüştürecek.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nın, Mısır’ın modernleşme tarihi içerisinde 1922-1952 yılları arasında hayat bulan parlamenter demokrasi deneyimine etkilerine geçmeden önce; Türkiye’de güçlü bir parlamenter demokrasi geleneğinin oluşmasında bürokrasi, geleneksel köylülük, sermaye, kapitalizm, sanayileşme ve Batı arasındaki ilişki daha ayrıntılı biçimde tartışılmaya çalışılacaktır.

Başta İngilizler olmak üzere sanayileşmiş Avrupalı ülkeler, ham madde ve pazar arayışıyla ekonomik anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına dayandığında, bu sınırı oldukça özgün bir biçimde aşabilmişlerdi. Avrupalı ülkeler, mamul malları için pazar ve özellikle de ham madde ihtiyacıyla dünya üzerindeki ekonomik ve askerî yayılmalarına hız verdiklerinde, Avrupa dışındaki geleneksel bürokratik yapılarla da karşı karşıya gelmişlerdi. Bu karşı karşıya gelişler, hemen her yerde Batı dışı toplumların yaşadıkları askerî yenilgilerle siyasal bağımsızlıklarını kaybetmeleri ve sömürgeleştirilmeleriyle sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti ise siyasal bağımsızlığını hiçbir zaman bütünüyle kaybetmemiş, başka bir ifadeyle resmen sömürgeleştirilememişti (Keyder, 2010: 50). Ancak Osmanlı, Büyük Devletler arasındaki güç dengesiyle koruduğu siyasal bağımsızlığının bedelini, ekonomi üzerindeki geleneksel denetimini kaybedip ekonomisini dışa açarak ve yaptığı reformlarla kapitalist ilişkilerin toplumsallaşmasını hızlandırarak ödemişti (Pamuk, 2008: 7). Bu bakımdan 1838 yılında imzalanan ticaret antlaşması, Osmanlı'nın kendisine özgü ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümünün en önemli dönüm noktası kabul edilen 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilan gerekçelerinden birisiydi. Ferman, bozulan toprak rejimine çözüm arayışı ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlere karşı Osmanlılığı yeniden yorumlayarak canlandırma girişimi ile birlikte, ticaret antlaşmasının olası sonuçlarına karşı önlem amacıyla da ilan edilmişti. İlk bakışta Tanzimat Fermanı'nın, bütün tebaanın can ve mal güvenliğini teminat altına alan maddesi, reform programının savunucusu bürokratların, sultanın olası "keyfi" müdahalesine karşı, kendilerini ve reform programını güvence altına alma girişimi olarak yorumlanır (Ahmad, 2008: 40-41). İlgili madde, bürokratların öz çıkarları doğrultusunda basitçe kendi hayatlarını ve mülklerini güvence altına alma girişimi olarak yorumlansa bile; ferman, sultanın tanrısal olduğuna inanılan buyruğuna karşı Türkiye'de modern hukuk düzenini ortaya çıkaracak sürecin ilk işaretiydi. Tanzimat Fermanı bir anayasa değildi belki ama sultanın mutlak otoritesinin fiili olarak bürokratlar lehine sınırlandığı

anayasal bir hareketti (Ortaylı, 2012: 403-406). Kaldı ki ticarileşmiş İngiliz toprak sahibi soyluların monarşiye karşı mücadelesi de temelde soyluların öz çıkarlarına dayanıyordu; fakat sonuçları sadece İngiltere'yi değil, bütün dünyayı değiştirmişti.

Osmanlı bürokratları, ekonomik liberalleşme sürecinin özellikle Avrupa ile ilişkili gayri-müslim ticaret çevrelerini güçlendireceğini ve Avrupalı devletlerin de buradan hareketle kendi ticaret ortaklarının dâhil olduğu gayri-müslim tebaanın eşitliği ve güvenliği için girişecekleri olası müdahalelerin farkındaydılar. Tanzimat Fermanı'nın, din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının eşitliği ile can ve mal güvenliğinin teminat altına alındığını açıkça ilan etmesi, bir yönüyle de Avrupalıları yaşanacak ekonomik ve toplumsal dönüşme karıştırmama hamlesiydi (Ortaylı, 2012: 403).

Tanzimat Fermanı'nın eşitlik vaatleri ne cizyenin kalkmaması örneğinde olduğu gibi vergi toplamada ne sadece gayri-müslimlerin bedel ödeme hakkına sahip olması örneğinde olduğu gibi zorunlu askerlik hizmetinde ne de din ve vicdan hürriyetinin sadece gayri-müslimlere tanınması örneğinde olduğu gibi hukuksal anlamda hayat bulabilmişti. Fermanın ilanındaki ana hedeflerden birisi olan mali reform girişimi de başarıya ulaşamamıştı. Ekonomik, siyasal ve toplumsal sonuçları göz önüne alınarak iltizam kaldırılmış ve vergilerin doğrudan toplanacağı ilan edilmişti. Ancak hem iltizam sisteminden çıkarı olanların girişimleri ve hatta sabotajları hem de vergilerin doğrudan toplanmasını mümkün kılacak mali örgütlenmenin hayata geçirilmekte zorlanması nedeniyle birkaç yıl içerisinde iltizam tekrar uygulamaya koyulmak zorunda kalacaktı (Ortaylı, 2012: 405-406).

Tanzimat'ı yeterli bulmayan ve ilan edilen eşitliğin gerçekleşmediğini öne süren Avrupalılar, 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşını fırsata çevirip Hristiyanların haklarında

yeni ve ayrıntılı düzenlemeler yapılması için baskılarını arttırdılar. Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak doğrudan yabancılarla müzakere edilerek; bütün Osmanlı tebaasından ziyade gayri-müslimlerin hak ve sorumluluklarını çok daha ayrıntılı biçimde düzenleyecek ve karmaşık sorunlara yol açacak 1856 Islahat Fermanı böylesi şartlarda ilan edildi. Avrupa devletlerinin gayri-müslimlerin eşitliği için artan baskıları, sadece Müslümanları değil, cemaatler arasında adı konmamış hiyerarşiyi de bozduğu için, kendilerini Ermeni ve Yahudilerden üstte gören Rumları da huzursuz etmişti. Fermanla birlikte gayri-müslimlere verilen haklar genişleyip netleştikçe, patrikhanelerin yönetimlerine ve gelirlerine yönelik devletin kontrolü de artış göstermişti. Bu nedenle cemaatleri üzerinde sahip oldukları maddi ve manevi ayrıcalıklarını kaybetmeye başlayan gayri-müslim din adamları da yeni uygulamalardan rahatsız olan kesimlerin başında yer alıyordu. Islahat Fermanı ile birlikte imparatorluğun bazı bölgelerinde, çan çalınması gibi dini ritüellerin serbestleştirilmesine Müslümanların tepkisiyle başlayan çatışmalar yaşanması; karma mahkemelerin kurulmasıyla, ticari davalarda İslam Hukuku'nun hükmünü kaybetmesi; bazı davaların patrikhanelerde görülebilmesi kabul edilerek, devletin adli bağımsızlığının zedelenmesi; ve cizyenin kaldırılmasıyla gayri-müslimlerin zimmî hukukun dışına çıkarılması Osmanlı Düzeni'ni ortadan kaldıracak toplumsal çözülme ve kapitalistleşme süreçlerini hızlandırmıştı (Gülsoy, 1999: 185-189).

Avrupalıların eşitlik prensibini öne sürerek talep ettikleri reformların, beklenmedik biçimde gayri-müslim cemaatlerin tepkisini çekmesi oldukça düşündürücüdür. Aslında Avrupalı devletler, dini motivasyondan daha çok, artan ticari faaliyetlerinin güvenliği için, aracıları olan gayri-müslimlerin mülkiyet, sözleşmelere katılma veya yasal davalar açabilme gibi hakları kapsayan medeni haklar bağlamında ayrıcalıklar kazanmalarını istiyorlardı. Avrupalıların isteklerini yerine getirmek zorunda kalan Osmanlı bürokrasisi de bu ayrıcalıkları sadece toplumun bir bölümüne tanımanın

kendi meşruiyetini tartışmalı hale getireceğinin farkındaydı. İşte böylesi bir tarihsel arka planda, Osmanlı bürokratları Osmanlı Düzeni’ni ayakta tutan hukuki yapıyı temelden dönüştürecek reform sürecini başlatmışlardı (Keyder, 2010: 33). Sonuçta Osmanlı Düzeni ekonomik ve toplumsal hayattaki yerini deyim yerindeyse yavaş yavaş “burjuva” düzenine bırakırken, siyasal iktidarını burjuvaziye veya burjuva değerlerine karşı koruyan bir devlet sınıfı ortaya çıkacaktı. Bürokrasi, “anti-kapitalist” tutumunu zamanla terk edip kapitalist bir mantıkla sanayileşmenin yollarını aradığında bile, iktisadi faaliyetlere bakışındaki temel amacını değiştirmeyecekti.

Osmanlı’nın kapitalistleşmiş dünya ekonomisiyle bütünleşmesini biçimlendiren ana iktisadi faaliyet, tarım ürünlerinin ihracatıydı. Çoğunluğunu gayri-müslimlerin oluşturduğu tüccarlar, ihracatta oynadıkları aracılık rolüyle zenginleşirken, beklenebileceği üzere tarımdaki ticarileşmenin bir sonucu olarak tarımsal işletmeler ve büyük toprak sahipliği de yaygınlaşmaya başlamıştı. Ancak büyük toprak sahipliği, belirli bölgeler haricinde -ki bu bölgelerin en önemlisi Çukurova’dır- küçük köylülüğü tasfiye edebilecek kadar güçlenememişti. Kapitalistleşmeye rağmen, hayatını sürdürebilecek kadar toprağa sahip olan küçük köylülüğün varlığını yaygın biçimde sürdürmeye devam edebilmesi; örneğin Batı Anadolu’da yabancı sermaye ile kurulan bazı tarımsal işletmelerin, düşük ücretle çalışmak zorunda kalacak yeteri kadar kimseyi bulamadıkları için faaliyetlerine son vermelerine neden olmuştu (Keyder, 2010: 34-35, 60).

Siyasal bağımsızlığını hiçbir zaman tamamen kaybetmeyen bir devlet, sermayeye karşı özerkliğini korumuş bürokrasi ve küçük toprak sahibi köylülük, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan üç önemli kurumdu. Bu üçü arasındaki ilişki, Mısır’dan oldukça farklı olarak ekilebilir toprakları büyük ölçüde elinde toplayan, tarımsal ürün ihracatında güçlü çıkarları olan ve çıkarlarını korumak için birleşerek, devleti ele geçirme

mücadelesine girişmekten çekilmeyecek bir sınıfın ortaya çıkmasını engellemiştir. Osmanlı'nın dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde ortaya çıkan ticaret burjuvazinin etnik ve dini bakımdan farklı oluşu, elbette ki böylesi bir mücadeleye girişmelerini pek mümkün kılmıyordu; fakat tek nedenin bu olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Ekonomiyi biçimlendiren ana iktisadi faaliyet olan tarım ürünleri ihracatı, yabancılara aracılık yapan tüccarlar ile binlerce ufak üretici arasındaki ilişki üzerinden yürütülüyordu. Çoğunluğunu gayri-müslimlerin oluşturduğu tüccarlar zamanla aracılık rolüne razı gelmemeye başladılar. Elde ettikleri sermayeyi, kapitalistleşme ile ortaya çıkan burjuva tüketim kültürüne hitap eden ithal malların üretimini yapan imalathanelerin kuruluşuna yatırdılar. Burjuva tüketim kalıplarını taklit edebilenlerin sayısındaki sınırlılık göz önüne alındığında, ithal ikameye dayalı imalathanelerin de ekonominin biçimlenmesi üzerinde belirleyici bir etkisi olmadı. Tüccarların aracı rolünden üretici rolüne geçmelerinin asıl etkisi, sosyal dokuda kendisini gösterecekti. İmalathanelerin sayısı sınırlı olsa da şehirli, hayatını devam ettirebilmek için ücret karşılığında çalışmak zorunda olan ve siyasal açıdan bilinçli bir işçi sınıfı, burjuva hayat biçimiyle aynı anda ortaya çıkmaya başlamıştı. Siyasi yapı değişmedikçe güçlü bir ekonomik yapının kurulamayacağını düşünen ve askeri-sivil bürokrasi içerisinde güçlü bağlantıları olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülüğünde gerçekleşen Jön Türk Devrimi, etnik ve dini farklılıklarına rağmen bu şehirli sınıfların desteği ile gerçekleşebilmişti. Devrim sonrası yenilenmiş bir imparatorlukta Müslüman ve gayri-müslimlerin birlikte yaşama umudu, bir yönüyle Büyük Güçlerin imparatorluğun toprak bütünlüğü üzerinde kurdukları uzlaşının son bulduğunu fark eden gayri-müslim burjuvazinin; “ayrılıkçı milliyetçi” bir programı, “devrimci cumhuriyetçiliğe” tercih etmeye başlamasıyla son bulmuştu. Aslında yaşanan, bir zamanlar Osmanlı Düzeni içerisinde etnik ve dini temelde yükselen iş bölümünün, yerini kapitalistleşme ile Müslüman askeri-sivil bürokrasinin devrimci kanadı ve gayri-müslim burjuvazi arasında önce iş birliğine ardından da sınıf çatışmasına bırakmasıydı. Eğer

Büyük Güçlerin imparatorluğun toprak bütünlüğü üzerindeki uzlaşısı son bulmasaydı, bu çatışmanın sonuçları bambaşka olabilirdi (Keyder, 2007: 148-159).

Jön Türk Devrimi'nin kapitalist niteliği Türkiye'nin parlamenter demokrasi tarihi açısından oldukça önemlidir. Devrim sonrasında işçi grevleri yasaklanmış ve seçimlerde oy hakkı, kanunlarla belirlenmiş oranda vergi veren erkeklere tanınmıştı. Yine İngiltere'de ticarileşmiş soylular ve monarşi arasındaki çatışmayla doğup rakip burjuvaziler arasındaki çatışmayla toplumsallaşan burjuva, liberal, kapitalist veya bu çalışmadaki adlandırmayla modern demokrasi, Türkiye tarihinde de mutlakıyetçi rejime karşı devrimci bürokrasi ve burjuvazi iş birliğinin halkın desteğine duyduğu ihtiyaç ile hayat bulabilmişti. Devrim sonrasında öncelikle burjuvazinin programı hızla uygulanmaya çalışılsa da devrimci bürokrasi-burjuvazi iş birliği ülkede yaşayanları tebaalıktan vatandaşlığa terfi ettirmiş ve Türkiye'de siyasal iktidarın, ancak seçmenlerin iradesiyle oluşacak bir meclise dayanmasıyla meşruiyet kazanabileceği fikri güçlü bir şekilde kök salmıştı (Kansu, 2011: 373, 377).

Sıklıkla tekrarlandığı üzere, Birinci Dünya Savaşı şartlarında ve cumhuriyetin ilk yıllarında gayri-müslimlerin ülke dışına çıkmaları/çıkarılmalarıyla Türk burjuvazisinin kökenleri arasında yakın bir bağ kurulur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmasıyla yabancı pasaport sahibi gayri-müslim Osmanlılar mali ve hukuki avantajlarını kaybetmiş; savaş koşullarında artan askerî harcamalar yoluyla Müslüman iş adamları hükümet tarafından desteklenmiş; iş yerlerinde Türkçe kullanımının zorunlu hale getirilmesiyle de Müslümanların istihdamı arttırılmıştı. Fakat Müslüman girişimcileri deyim yerindeyse burjuvazi haline getiren, ülke dışına çıkan/çıkarılan gayri-müslimlerin işlerinin ve dış ticaret bağlantılarının Müslümanlar tarafından devralınmasıydı. Yeni kurulan cumhuriyet, Lozan

Antlaşması'nın ilgili maddesi uyarınca Osmanlı'nın liberal dış ticaret rejimini 1929 yılına kadar kabul ettiğinden, bu dönemde ne sanayileşme adına kapsamlı bir program hayata geçirilmiş ne de burjuvazi ve bürokrasi arasında bir çatışma ortaya çıkmıştı. (Keyder, 2007: 157-158, 161).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'de bürokrasi ve burjuvazi arasında yaşanacak çatışma, askerî darbelerle görece kısa süreli kesintilere uğrasa da günümüze kadar varlığını sürdüren seçim demokrasisinin tekrar ortaya çıkış koşullarını hazırlayacaktı. Bu koşulları hazırlayan en önemli gelişme, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin (Büyük Buhran) ardından ABD'de ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde görülen devlet, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin değişen niteliği idi. 1929 Krizi, düşük düzeyde kalan devlet düzenlemeleriyle finansal sermayenin ekonomi içerisindeki gücünü hızla arttırmasına ve tekeller oluşmasına yol açan, serbest piyasa ekonomisinin kriziydi. Finansal piyasaların ve kurumların kontrolünü ele geçiren özel sektör, spekülasyona karşı yeterli önlemleri alamayınca ya da almayı tercih etmeyince İngiltere ve ABD borsaları sırasıyla çökmüş ve etkisi on yıl kadar sürecek; bankaların battığı, ekonominin hızla küçüldüğü ve işsizliğin daha önce görülmemiş düzeylerde yükseldiği Büyük Buhran tetiklenmişti (Orhangazi, 2020: 20-21).

ABD hükümetinin krize tepkisi ideolojik ve ekonomik açılardan çok yönlü oldu. Öncelikle ticari bankaların hisse senedi piyasalarında işlem yapabilmeleri yasaklandı. Devletin gerek yüksek ücret politikalarıyla gerekse de sosyal harcamalar gibi yollarla talep düzeyini yüksek tuttuğu bir kitle tüketimi ortaya çıkarıldı. Öte yandan hem ücret artışlarının işçilerin verimlilik artışlarının altında gerçekleştirilmesi hem de devlet düzenlemeleriyle rekabetin kârlılığa zarar vermeyecek biçimde yürütülecek olmasının hedeflenmesi, sermayenin de yeni ekonomi politikalarına rıza gösterme nedenlerindendi.

Fakat sermayenin rıza göstermesini gerektiren başka bir neden daha vardı. Bu dönemde işçi sendikalarının ve sol hareketlerin güçlenmesi karşısında sosyalizm, gerçek bir alternatif olarak ortaya çıkmıştı. “Yeni Uzlaş” olarak adlandırılan çerçeve, sosyalizmi kapitalizme karşı gerçek bir alternatif olmaktan çıkarma potansiyeli de taşıyordu (Orhangazi, 2020: 24-25).

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından tahrip olan Avrupa’nın yeniden ayağa kaldırılması da ABD sermayesine büyük fırsatlar sunmuştu. ABD’de olduğundan çok daha güçlü sol hareketlerin varlığı, deyim yerindeyse Yeni Uzlaş’ın Avrupa versiyonunun çok daha gelişmiş bir sosyal devlet inşa etmesine yol açmıştı. ABD hükümetleri ve sermayesi, kitle üretimine ve kitle tüketimine dayalı olarak Avrupa ekonomilerinin ayağa kalkmasında ve ABD ürünlerinin Avrupa pazarlarına serbestçe ulaşabileceği bir ticaret rejiminin ortaya çıkarılmasında oldukça aktif rol oynadılar (Orhangazi, 2020: 25-26).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan ABD hakimiyeti ve anti liberal nitelik taşıyan politikaları, yeni kurulan devletler için serbest piyasa ekonomisinin zorlamalarından kurtuluş anlamına geliyordu. Kapalı bir ekonomi, hem yerel burjuvazilere ithal ikameye dayalı sanayileşme yoluyla daha büyük sermaye birikim fırsatları sunuyor hem de döviz kıtlığının varlığında burjuvaziye sanayi kuruluşları kurabilmeleri için gerekli döviz sadece devlet sağlayabileceği için milliyetçi bürokrasinin siyasal iktidarını sağlamlaştırıyordu. Ulusal kalkınmacılık olarak adlandırılan bu model, ayrıca milliyetçi bürokrasiler tarafından da üniter bir toplum yaratma hedefleri için fırsat olarak görülüyordu. Devletin, ulusal sanayiinin ihtiyaç duyduğu iş gücünün ve yine ulusal sanayiinin ürettiklerini satın alma gücüne sahip bir nüfusun oluşumu için oynadığı rol, aynı zamanda milliyetçi bürokrasinin bütün vatandaşların yerel ve

geleneksel aidiyetlerinden koparak, ulusal bir pazar etrafında örgütlenip bölünmez bir bütün haline geleceği umuduna da dayanıyordu (Keyder, 2004: 30-33).

Türkiye'nin ulusal kalkınmacılık tarihi demokrasi bağlamında benzer ülkelerden oldukça özgün bir şekilde ayrılır. Ulusal kalkınmacılık, bu çalışmanın da konusu olan Mısır başta olmak üzere birçok Ortadoğu, Güney Amerika ve hatta Avrupa ülkesinde, istikrarsız demokrasilere karşı askeri diktatörlüklerin uzun süren yönetimlerinde hayat bulabilmişti.

Büyük Buhran ile Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatları düşmüş ve ticarete yönelik tarımsal üretimi destekleyen dış krediler kesilmişti. Döviz kıtlığına bağlı olarak Türk lirasının değerinin düşmesi, ithalatçıların borç yükünü arttırarak ticaret sektöründeki iflasları beraberinde getirmişti. Köylüler de borçlarını ve vergilerini ödeyemez hale gelmişti. Dış pazarlara aşırı bağımlı bir ekonominin ve burjuvazinin zayıflığı aynı anda görünür olmuştu. Krizin sorumlusu olarak kamuoyunun önüne Türk lirasına karşı spekülasyon yapan tüccarlar ve rezervlerini döviz cinsinden tutan yabancı bankalar atılmıştı. Bürokrasi Büyük Buhran'ın etkilerinden, döviz işlemlerini kontrol edebilmek için Merkez Bankası'nı kurarak, ekonomiyi dışa kapatarak, yasak ve kısıtlamalar koyarak ve krizin faturasını tarım ve ticaret çevrelerine yükleyerek çıkmaya çalıştı. Sanayileşmede vaat edilen yüksek kârlar bürokrasi ve sermaye arasında İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek yeni bir denge kurdu. Böylesi bir denge, işçi sınıfının baskı altında tutulup, tarım çevrelerinin de deyim yerindeyse sömürülerek sanayileşmeye kaynak transferi yapılabilmesiyle kurulmuştu (Keyder, 2010; 122-125, 129-131, 137).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkiye'nin sanayi ve tarımsal üretimlerinde ciddi düşüşler ve buna bağlı olarak enflasyonda ciddi bir yükseliş yaşandı.

Çeşitli olağanüstü vergilerle devletin gelirleri arttırılırken, savaş koşullarının neden olduğu seferberlik nedeniyle sadece şehirli kesimlerin değil, bürokratların maaşları bile azaldı. Asker sayısının arttırılması, tarım kesimindeki işgücünü olumsuz etkiledi. Çiftçilerin çift hayvanlarına askerî amaçlarla el konuldu ve enflasyona rağmen ürünlerine devlet tarafından ödenen tutarlar sabit tutuldu. Öte yandan işçi haklarının yürürlükten kaldırılması, burjuvazi açısından kabul edilebilecek önlemler kapsamında değerlendirildi. Ancak savaş ekonomisi, bürokrasinin önlemekte zorluk çektiği karaborsa vurgunlarına ve tüccarların spekülasyonlarına imkân tanırken, sanayi burjuvazisine yüksek kâr oranları sağlayan koşulları da giderek ortadan kaldırmıştı. Böylece bürokrasi hem çoğunluğu küçük üreticilerden oluşan tarım çevrelerini hem de sanayi çevrelerini aynı anda kendisinden uzaklaştırmış oldu (Keyder, 2010: 140-143).

Savaş sırasında bürokrasi ile toprak sahibi ve şehirli sermaye sahipleri arasında giren mesafe, Türkiye’de çok partili siyasal hayata geçişin iç koşullarını hazırlarken, savaş sonrasında bürokrasinin değişen dünya dengelerini gözeterek iktisadi ve askerî alanlarda ABD yardımlarını alma hedefi de yaşanacak siyasal değişimin dış koşullarını hazırlamıştı. Eğer iç koşullar bu kadar güçlü olmasaydı, bürokrasi bir süre sonra kolaylıkla çok partili siyasal hayata son verebilirdi. İç koşulları bu kadar güçlü kılan birinci etken, bürokrasinin devletçi politikalarına sermaye çevrelerinin artık mesafe koymasındı ve tepkilerini siyasal olarak gösterecek güce sahip olduklarını düşünüyorlardı. İkinci etken ise en az birinci etken kadar önemliydi ki bu etken, yüzde sekseni köylerde yaşayan bir toplumda, küçük toprak sahipliğinin yaygın olmasıydı. Küçük üreticiler, sadece savaş dönemindeki seferberliğin değil bir bütün olarak devletçilik dönemindeki sanayileşme çabalarının yükünü çekmişlerdi ve maddi koşullarında yaşadıkları düşüş, anlaşılabilir sebeplerle onları da bürokrasiye karşı mesafeli hale getirmişti (Ahmad, 2008: 122; Keyder, 2010: 145-150).

Türkiye’de seçim demokrasisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında deyim yerindeyse devlet-piyasa karşıtlığı üzerinden yeniden hayat bulmuştu. Ancak dikkate değer olan, bizzat Demokrat Parti iktidarının ikinci yarısından itibaren devletçi politikaların tekrar ağırlık kazanmasına ve 1960 Askeri Darbesi’nin ardından da askeri-sivil bürokrasinin bütün imkanlarıyla kapsamlı bir ithal ikameye dayalı sanayileşme politikasını hayata geçirmesine rağmen, Türkiye’de seçim demokrasisinin varlığını güçlü şekilde sürdürmeye devam edebilmesidir.

Bu durumun ardında, ilk olarak Türkiye’nin kapitalistleşme tarihi boyunca ne devletin ne de sermayenin, ekonomik hayatı tamamen kontrol edebilecek kadar güçlü olamayışı ve geleneksel bürokrasinin sermayeye karşı küçük üreticilerin varlığını koruyabilmedeki başarısı aranabilir. Böylece küçük üreticileri sindirip devleti tamamen ele geçirme yoluna girememiş Türk burjuvazisinin gözünde demokrasi, bürokrasi ile yaşadıkları çatışmada kazanımlarını koruyabileceği ve ekonomik programını hayata geçirebileceği bir siyaset biçimiydi. Daha da önemlisi küçük üreticilerin varlığı, sanayileşmeye ve demokratikleşmeye güçlü bir engel oluşturabilecek toprak sahibi oligarşinin ortaya çıkmasını engellemiş, burjuvazi açısından sanayileşmeyi neredeyse alternatifsiz sayılabilecek biçimde sermaye birikim modeli haline getirmiş ve Türkiye’nin tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi, benzer örneklere nazaran görece daha barışçıl biçimde gerçekleşebilmişti.

Tarımda makineleşmenin artması, küçük üretici ailelerin bazı üyelerinin şehirlere göç etmesine yol açmıştı. Bu kimselerin köydeki aileleriyle maddi ilişkilerini sürdürmeleri ve devletin gecekondü yerleşimlerine göz yumması, hem modern/kapitalist demokrasinin meşruiyetini tehlikeye atacak siyasal radikalleşmenin maddi koşullarını

önlemiş, hem de sanayide görece düşük ücretlerle istihdam edilebilecek bir nüfusun şehirlere yerleşebilmesine imkân tanımıştı (Keyder, 2010: 194-195). Ancak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e küçük üreticilerin varlığını koruyabilmesinde, sadece Osmanlı geleneksel bürokrasinin oynadığı rol tek başına yeterli olmamıştır.

Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinde ana iktisadi faaliyet tarım ürünlerinin ihracatıydı. Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine gerçekleştirdiği sermaye ihracının öncelikli amacı da tarımsal üretimin kesintisiz ve güvenli olarak Avrupa pazarlarına ulaşmasına yönelik alt yapı yatırımlarının hayat geçirilmesiydi. Geleneksel bürokrasinin, tarımın pazara yönlendirilmesindeki tavrı, iktisadi ve siyasi dünya görüşünün de etkisiyle ikircikliydi. Günün sonunda tarımsal üretimi ve vergi gelirlerini arttıracacağı düşünülerek tarımın pazara yönlendirilmesi desteklemişti. Fakat devletin vergi toplama üzerindeki denetimini ve bürokrasinin özerkliğini korumak için büyük toprak sahiplerine ve yabancı sermayeye karşı daha kolay vergilendirilebilen ve siyasal bir tehdit içermeyen orta ve küçük ölçekli üreticiler, devlet tarafından destelenmek için tercih edilmişti (Pamuk, 2008: 4-5, 93).

Osmanlı'da tarım ürünlerinin ihracatında ürün çeşitliği oldukça genişti ve ihracat gelirlerinde hiçbir ürünün payı %15'i geçmiyordu. İhraç edilen ürünlerin çeşitliği ile ihraca konu olan ürünlerin yabancı pazarlarda gördüğü talep de yıldan yıla azalma eğilimi gösteriyordu. Bu şartlar altında üreticileri tek bir üründe uzmanlaşarak, dış pazarlarda rekabete teşvik edecek üretime yönlendirmek mümkün değildi (Keyder, 2007: 151; Pamuk, 2008: 91). Tek bir üründe uzmanlaşmayı engelleyen bir diğer sebep de iklim ve coğrafi şartlardı. Çukurova Bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeze yakın bölgeleri arasında önemli bir istisna idi. Pamuğa olan dış talep büyük toprak sahipliğini cazip hale getirmiş ve devlet bu bölgede küçük ve orta ölçekli köylülüğü korumak bir yana vergi

gelirlerini arttıracığı için büyük toprak sahiplerinin işgücü ihtiyacını karşılayacak şekilde bölgeye göçleri organize etmek durumunda kalmıştı (Pamuk, 2008: 15). Böylece Çukurova Bölgesi haricinde tarımsal artığın sınırlı sayıda elde toplanması sadece siyasi müdahalelerle değil ekonomik sebeplerle de mümkün olmamıştı. Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesinin ardından kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin yaklaşımı da küçük üreticilerin varlığını korumasında siyasi müdahalelerden ziyade iklim ve coğrafi şartların da etkisiyle ekonomik sebeplerin daha belirleyici olduğunu düşündürmektedir. Düyûn-ı Umumiye İdaresi büyük toprak sahipliğinin önünü açacak biçimde tarımsal yapıyı dönüştürmeye kalkışmamış ve muhtemelen daha verimli gördüğü için küçük üreticilerden elde edeceği vergi gelirlerine bel bağlamıştı (Keyder, 2007: 147).

Mısır'ın kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesi ise hemen her bakımdan Osmanlı deneyiminin tam tersi ekonomik ve siyasal sonuçlara yol açmıştı. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı merkezi yönetiminin Tanzimat Fermanı ile kaldırmaya çalıştığı; fakat başarılı olamadığı iltizam sistemini 1812-1814 yılları arasında ortadan kaldırmış, vergilerin doğrudan merkezi otorite tarafından görevlendirmiş memurlar aracılığı ile toplanabilmesini sağlamıştı. 1820'lerden itibaren de tarımsal üretimin yapılmadığı arazileri kendisinin ve yakınlarının mülkiyetine fiilen geçirmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyete resmen izin veren 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra da bu arazilerin mülkiyeti resmîyet kazanmıştı. Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da büyük toprak sahipliğini baskın hale getirecek sürecin yolu açılmış olsa da fellah olarak adlandırılan Mısır köylüsü, vergisini ödediği sürece belirli bir büyüklükteki toprakta tasarruf hakkına sahip olmaya devam etmişti. Ancak bir taraftan tarımsal üretimi arttıracak yatırımlar ve sulama kanalları merkezi yönetim tarafından hayata geçirilirken diğer taraftan fellahlar geçmişte çalıştıklarından daha uzun günler çalışmak durumunda

kalacakları pamuk ve şeker kamışı gibi emek yoğun ürünleri ekmek ve elde ettikleri hasılayı da sabit bir fiyattan merkezi yönetime satmak zorunda bırakılıyordu. Tacirlerin fellahlardan doğrudan alım yapmalarını yasaklayan Mehmet Ali Paşa, aynı zamanda tarımsal ürünlerin ihracatını da tekelinde toplayarak, Mısır ekonomisinin tek hâkimi haline gelmişti. Hem İngiliz tekstil sanayiinin ihtiyaç duyduğu uzun lifli pamuğun yetiştirilmeye başlanması hem de yeni sulama kanallarıyla pamuk üretiminin olağanüstü düzeylerde arttırılması, Mısır'ın gelirlerini kat ve kat arttırmıştı. Tekel ekonomisi ile Mısır'ın gelirlerini arttıran Mehmet Ali Paşa, kurduğu düzenli ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak ve ülke içerisinde tüketilen malların ithalatını azaltacak fabrika ve tesisleri de hayata geçirmişti. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın yüksek gümrük duvarlarıyla koruduğu tekel ekonomisi İngiliz çıkarlarıyla çakışınca yolun sonu görüldü. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nı uygulamak zorunda kalan Mehmet Ali Paşa siyasi gücüyle birlikte yüksek gümrük duvarlarıyla koruduğu tekel ekonomisini de kaybetti (Özkoç, 2015: 65-73).

Mehmet Ali Paşa'nın ülke topraklarının tamamını merkezden kontrol etmesine dayanan ekonomi modeli ortadan kalkınca, Paşa'nın ailesine mensup kişiler, kendilerini büyük toprak sahibi ve pamuk tüccarına dönüştürecek biçimde sahip oldukları toprakları genişleterek, daha önce baskı ile disipline edilmiş olsalar da bağımsız küçük üretici özelliğini koruyan köylüleri ortakçı, kiracı ya da tarım işçisi haline getirecek biçimde mülksüzleştirdiler. Pamuk üretimi ve ticaretini kontrol eden bu kimseler, işlerini büyütme yolunda, finans ve ticaretle uğraşan Avrupalı sermaye çevreleri ile de yakın ilişkiler kurdular. Sonuçta, pamuk üretiminde ve ihracatında güçlü çıkarları olan toprak sahibi sınıf, kaçınılmaz olarak Mısır'da devlet yapısına hâkim oldu (Keyder, 2007: 143-144, 149).

Süveyş Kanalı ile pamuk üretimi ve pamuk üretiminin dış pazarlara erişimini ilgilendiren çeşitli projelerin hayata geçirilme süreçleri ve hidivliğin gösterişli harcamaları ise Mısır'ın dış borçlarını arttırmış ve Osmanlı ile aynı yıl olan 1876'da, Mısır borçlarını ödemeyeceğini ilan hale eder hale gelmişti. Sonuçta alacaklı olan dört Avrupa devletinin temsilcileri, ekonomik açıdan Mısır maliyesini kontrolleri altına alırken, Avrupalılar bir süre sonra siyasi açıdan da Mısır hidivi İsmail'in azledilip, yerine oğlu Tefvik'in geçmesini organize edebilecek kadar Mısır'ın iç işlerine karışır olmuşlardı (Marsot, 2010: 67-70).

Urabi İsyanı olarak adlandırılan ve adını harekete liderlik eden köy kökenli bir albay olan Ahmet Urabi'den alan isyan böylesi şartlarda patlak vermişti. Köylüler Urabi'yi kendilerini yüksek vergilerden ve borçlardan kurtaracak bir lider olarak desteklerken, bazı yüksek bürokratlar ve köylülerle aynı dertten mustarip eşraf da 1879-1882 yılları arasında etkin olan Urabi Hareketi'ni zaman zaman destekleyip zaman zaman desteklerini geri çektiler. Urabi Hareket'i, Mısır'ı toprak sahibi oligarşinin yönetiminden ve Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik müdahalelerinden kurtarma amacı taşıyordu; fakat tam tersi biçimde, 1956 yılına kadar sürecektir İngiliz işgali ile sonuçlanmıştı (Cleveland, 2008: 113-114).

Mısır'da 1922-1952 yılları arasında hayat bulacak parlamenter demokrasi deneyimi, Mısır'daki askeri varlıklarını ve kapitülasyonların devamını garanti altına aldıktan sonra, İngilizlerin Mısır'ın bağımsızlığını tek taraflı olarak ilan etmeleriyle gerçekleşti. İngilizleri böylesi bir bağımsızlık ilanına zorlayan, Mısır'da milliyetçi davanın önderleri haline gelecek büyük toprak sahipleri ve hukukçuların, halkın desteğini alarak başlattıkları mücadele idi. Vefd Partisi adını alacak bu oluşum, parlamenter demokrasi yoluyla Mısır'ı tam bağımsız hale getireceklerini hesap ediyorlardı. Halkın

desteğini fazlasıyla elde eden Vefđ Partisi ile artık kral statüsüne sahip olan Mısır hükümdarı ve İngilizler arasındaki siyasi mücadele ne Mısır'ın tam bağımsızlığını ne de Mısır halkının sorunlarını çözebildi. Mısır'da siyaset denklemi, girdiği seçimlerden zaferle çıkıp, tam bağımsızlık yolunda kralın yetkilerini parlamento lehine sınırlamak isteyen Vefđ'e karşı, önceliği tam bağımsızlık değil yetkilerini korumak olan kralın, İngilizler tarafından desteklenmesi üzerine kurulmuştı (Cleveland, 2008: 218-221).

Monarşi ve İngilizlerin kısılcındaki Vefđ Partisi'nin başarısızlığının ardında uygulamaya çalıştıkları kültür politikalarının da etkili olduğu düşünölmektedir. Siyasi liderliğin, Mısır halkının sosyal ve ekonomik sorunlarından ziyade bazı entelektüellerin Arap ve İslami geleneği arka plana atarak, Yunan ve Firavun tarihiyle özdeşleştirilecek bir Mısırlılık inşa etme girişimlerini desteklemelerinin ve Mısır toplumuna Avrupa sosyal değerlerini benimsetme gayretlerinin, halkın parlamenter demokrasiye ve Vefđ Partisi'ne olan güvenini zedelediği öne sürölmüştür (Cleveland, 2008: 222-223). Oysa sınıfsal açıdan bakıldığında Vefđ Partisi kurucularının önemli bir bölümü İngiliz pazarlarına bağımlı büyük toprak sahipleriydi ve dolayısıyla da mevcut ekonomik yapıda güçlü iktisadi çıkarları vardı. Büyük toprak sahipleri bu dönem boyunca gerçekten de Mısır'ın tam bağımsızlığı için mücadele eden milliyetçi önderlerdi; ancak tam bağımsızlıktan anladıkları şey, bir bakıma da İngilizlere karşı iktisadi çıkarlarını koruyabilecekleri bir pazarlık gücü elde edebilmektir. Oysa Mısır toplumunun ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümü, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilebilmesiydi ki böylesi bir program, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarıyla çatışmaktaydı (Marsot, 2010: 92).

Mısır'ın toplumsal ve ekonomik sorunlarına çözüm üretmeyen parlamenter demokrasi, bir taraftan milliyetçiliğin yeni önderleri olacak genç subayları harekete geçirirken diğer taraftan da kendine özgü bir milliyetçilikle yine tam bağımsızlık yanlısı

olan; fakat sosyal seferberlik hareketi başlatarak İslamiyet temelli sosyal ve ekonomik reformları hedefleyen Müslüman Kardeşler örgütünün toplumsal tabanını genişletmesine neden olmuştu. Ekonomik ve sosyal sorunlar, 1948-1949 Arap-İsrail Savaşı'nda Mısır'ın aldığı ağır yenilgi ile birleşince deyim yerindeyse “Mısır Devrimi” olarak adlandırılabilen 23 Temmuz 1952 Askeri Darbesi, bu iki hareketin iş birliği ile gerçekleştirilmiş ve hem halkın gözündeki meşruiyetini hepten kaybetmiş olan parlamenter demokrasinin sonunu getirmiş hem de monarşi ve büyük toprak sahiplerinin iktidarına son vermişti. Halkın desteğine büyük ölçüde sahip olan ve Mısır milliyetçiliğinin yeni önderleri haline gelen Hür Subaylar, askeri darbeden bir süre sonra Müslüman Kardeşler'i de saf dışı bırakarak, Cemal Abdül Nasır liderliğinde kendi ekonomik ve siyasal programlarını hayata geçirmeye koyulmuşlardı (Bozarslan, 2014: 84-92; Cleveland, 2008: 336-338).

Bu yıllarda Nasır, Türkiye gibi Amerikan hakimiyetindeki Batı Bloğu içerisinde yer almayı reddetmiş ve ABD ile Sovyetler arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Örneğin Mısır, Süveyş Krizi'nde İngiltere, Fransa ve İsrail'e askeri olarak yenilmesine rağmen; bu üç ülke, ABD ve Sovyetlerin gösterdiği tepki sonrasında geri adım atmak zorunda kalmışlardı. Süveyş Krizinin çözümü, Nasır'ın popülaritesini Mısır dışındaki Arap toplumlarında da arttırarak siyasal anlamda Pan-Arap idealinin lideri haline getirmişti. Ekonomik anlamda da Arap Sosyalizmi olarak adlandırılan yabancılara ait tesislerin, banka ve sigorta şirketlerinin, otellerin ve ithalat şirketlerinin özelleştirilmesini kapsayan millileştirme; büyük toprak sahiplerinin ekonomik gücünü kırmayı hedefleyen toprak reformları; gelirleri belirli bir tutarı aşan zenginlerin yüksek oranda vergilendirilmesi politikası; kadınlarla erkeklerin yasalar önünde eşitliğini tanıyan ve yine kadınlara erkeklerle eşit seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasalar; millileştirilen tesislerde kadın istihdamına öncelik tanınması; üniversite eğitiminin parasız hale

getirilmesi ve taşrada yeni üniversitelerin açılması uygulamaları yıllar içerisinde hayata geçirildi. Arap Sosyalizmi uygulamaları Mısır'ı ekonomik ve askeri alanlarda Sovyetlerle daha yakın hale getirdi (Cleveland, 2008: 350-357).

Fakat Arap Sosyalizmi altında uygulanan ulusal kalkınmacılığın içsel çelişkileri ve yenilgi ile sonuçlanan yıpratıcı Arap-İsrail savaşları, Nasır'ın ölümünün ardından da sürmeye devam eden Nasırlılığın sonunu hazırlamıştır. 1979 yılında İsrail ile imzalanan barış antlaşmasının ardından Mısır ekonomik olarak liberalleşirken siyasal olarak da Batı Bloğu içerisindeki yerini almıştır. Mısır'ın Batı ile vardığı uzlaşma dış gelişmeler açısından demokratikleşme adına bir baskı oluşturmazken, askeri-sivil bürokrasinin gücü dikkate alındığında da iç gelişmelerin böylesi bir baskıyı gerçekleştirmesi zaten mümkün değildi. Liberalleşme süreci aynı zamanda askeri-sivil bürokrasi ile bütünleşip kaynaşacak bir sermaye sınıfı da ortaya çıkaracaktı (Cleveland, 2008: 381-382, 421-425). Böylesi bir bütünleşme, Türkiye deneyiminden çok farklı olarak "üst" sınıflar arası bir rekabet oluşturmayacak ve Mısır'da bir siyaset biçimi olarak seçim demokrasisinin, "üst" sınıfların rekabeti bağlamında tekrar ortaya çıkmasını sağlayacak şartlar Arap Baharı da dahil olmak üzere Mısır siyasetinde bir daha hiç belirmeyecekti.

3. TÜRKİYE VE MİSİR'DA KÜRESELLEŞME İSLAMCILIK VE DEMOKRASİ

ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra yaklaşık bir yıl içerisinde Ortadoğu'da demokratikleşmeyi destekleme kararı alması, 1990'ların sonu itibariyle Mısır'da hem militan hem de siyasal İslamcı hareketlerin parçalanmaya ve değişim yaşamaya başladığı bir dönemle kesişmişti. Bu yıllarda Mısırlı militan İslamcılar, gerçekleştirdikleri büyük yankı uyandırmış katliamların ve şiddet eylemlerinin Mısır Devleti'ni yenmeye yetmediği gibi seküler güçlere, İsrail'e ve ABD'ye yaradığı sonucunu paylaşmaya başlamışlardı. Cezayir İslamcılığının 1990'lar boyunca devam eden İç Savaş'ta sürdürdüğü silahlı mücadelenin tükenişi ve siyasal iktidarı 1979 Devrimi sonrası ele geçiren ve toplumsal hayatı yukarıdan aşağıya doğru İslamlaştırmaya girişen İran İslamcılığının, zaman içerisinde bu projenin zaaflarına ve sakatlıklarına karşı içeriden yükselen eleştiriler sonrasında yaşamaya çalıştığı dönüşüm de, Mısırlı militan İslamcı liderleri, düşüncelerini ve mücadele yöntemlerini gözden geçirme konusunda oldukça etkilemişti. Bunun bir yansıması olarak İslamcı militanların bir bölümü klasik silahlı mücadele ve örgütlenme yöntemlerini yetersiz görüp, küresel ölçekte ve bambaşka bir askeri eylem mantığı ile hareket eden El-Kaide'ye katılırken; bir bölümü de günün değişen koşullarını ileri sürerek, devlet iktidarını silahlı bir mücadele sonucunda devrimle ele geçirme fikrinden uzaklaşmaya ve toplumu şiddet içermeyen araçlarla tabandan İslamlaştırarak, İslami bir devlet inşa etmeyi hedefleyen Müslüman Kardeşler'in yöntemlerini gündemlerine almaya çalıştılar (Bayat, 2015: 232-239; Bozarslan, 2014: 296-298).

Ne var ki 1970'lerin sonundan itibaren Mısır'da yaşanan iç ve dış siyasal gelişmeler de dünyada siyasal İslamcılık denince ilk akla gelen Müslüman Kardeşler'i

toplumsal hayatta olduğu kadar Parlamento’da da en güçlü muhalefet pozisyonuna getirmişti. Fakat Mısır hükümetlerinin girişimiyle 1990’ların ikinci yarısından itibaren bu ivme kırılmış ve Müslüman Kardeşler kendisini her alanda oldukça yıpratıcı bir devlet saldırısıyla karşı karşıya bulmuştu. İktidardaki milliyetçiliğin ve muhalefetteki Marksist solun aynı yıllara denk gelen ekonomik ve uluslararası gelişmeler neticesinde toplumsal meşruiyetlerini kaybetmeleri, İslamcılığı gerek iktidar nezdinde toplumu kontrol altında tutmak, gerekse de muhalefet nezdinde iktidara karşı toplumu harekete geçirmek açılarından rakipsiz bir ideoloji haline getirmişti. Rejimin önceleri sol muhalefeti yıpratmak, sonrasında da temsilcisi olduğu milliyetçiliğin yaşadığı derin meşruiyet kaybını telafi etmek için devlet eliyle yürüttüğü İslamileşme programı, toplumsal hayatın dinselleştirilmesine katkı sunduğu ölçüde Müslüman Kardeşler’e meşru muhalefet muamelesi gördüğü, önemli bir hareket alanı sağlamıştı. Hükümetlerin militan İslamcılık’tan sonra siyasal İslam’a karşı da saldırıya geçmesiyle tam da kendilerini en güçlü hissettikleri anda, elde ettikleri kazanımları çok hızlı şekilde kaybedebilmiş olmaları, Müslüman Kardeşler’de durgunluğu, hareketten kopuşları ve tedrici bir değişimi tetiklemiş oldu (Bayat, 2015: 239-242).

Bazı üyeler devlet eliyle gerçekleşen İslamileşmenin uzantısı olarak anayasada Mısır’ın İslam devleti ve yasamanın temelini de şeriat olduğunun belirtiliyor oluşuna dayanarak İslam cumhuriyeti hedefinin zaten gerçekleştiğini, bu nedenle de iktidara talip olma gerekçelerinin ortadan kalktığını savunmaya başladılar. Siyasal projelerini terk ederken, bireysel olarak İslami inanç ve değerlerin gelişebilmesi için seküler değerlerle mücadeleye etmeye veya Müslümanlara yönelik Filistin, Çeçenistan ve Balkanlar gibi coğrafyalarda artan baskıyı gündeme getiren uluslararası meselelere yoğunlaştılar (Bayat, 2015: 243).

İslam'ı Mısır özelinde sadece bir din olarak değil, aynı zamanda Arap kültürü çatısı altında Hristiyanları da kapsayan bir medeniyet olarak değerlendiren, dinde çoğulculuğu, ideolojik farklılıkları ve kadınlarla erkeklerin bir arada olabilmelerini hoş gören bir yaklaşımla dini karar alma mekanizmalarına ve otoriter eğilimlere karşı modern demokrasiye öncelik tanımak isteyen ve böylece İslamcı siyasetten uzaklaşan bazı genç üyeler de, Müslüman Kardeşler'den ayrılarak, İslami arka planı olduğunu; fakat dini olmadığını vurguladıkları Vasat Partisi'ni kurdular (Bayat, 2015: 290).

Müslüman Kardeşler'in siyaset dilinde ve yaklaşımında kısıtlı da olsa yaşanacak değişim ise 2000 yılından sonra gözlemlendi. İsrail'in 2000 yılında Filistin topraklarındaki ablukasını arttırmasına ve devamında ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesine karşı Mısır'da yükselen toplumsal tepki; sadece toplu gösteriler, ABD ve İsrail mallarına yönelik boykot kararları ve Irak ve Filistin halklarına yönelik yardım kampanyaları yoluyla farklı muhalif siyasal akımları ve sivil toplum örgütlerini bir araya getirmekle kalmadı. Muhalif yapıların birlikte hareket edebilme adına kazandığı toplumsal ve siyasal deneyim, zamanla uluslararası konjonktüre hâkim olan demokrasi söyleminin popülaritesiyle de birleşerek, Kefaya adlı demokrasi hareketinin doğmasına zemin hazırladı. Müslüman Kardeşler bir yandan yaşanan gelişmelere kayıtsız kalamayarak Kefaya ile iş birliğine giderken, diğer yandan değişen siyasal iklime uyum sağlamaya çalışarak tarihsel olarak sahip olduğu muhalefet gücünü korumaya çalıştı. Yeni siyasal iklime uygun olarak, hareketin İslam devleti hedefinden uzaklaştığı izlenimini veren, vatandaşlık, siyasal eşitlik ve azınlık hakları gibi modern değerlerle uyumlu bir dil, Müslüman Kardeşler'in özellikle genç liderleri tarafından kullanılır oldu. Yaşadıkları tedrici değişim serbestliği ve şeffaflığı alenen şaibeli 2015 seçimlerinde bile Müslüman Kardeşlere seksen milletvekili gibi rekor sayıda sandalye kazandırmış olsa da, ne iktidarın parlamentodaki denetimi kırılabilmiş ne de Müslüman Kardeşler'in

geleneksel lider kadrosunun din, devlet ve siyasete bakışındaki katılık gevşemişti. (Bayat, 2015: 299-305).

Küreselleşme'nin yoğun olarak yaşandığı bu dönemde, hem militan hem de siyasal İslamcılık, bir değişim, değişememe ve çözülme süreci yaşarken; İslami iş adamları aksi biçimde sosyal ve ekonomik bakımdan yükselişe geçmişti (Haenni, 2014: 17). İslami iş adamları kamu mülkiyetinin ve hizmetlerinin özelleştirilmesi, ücretlerin baskılanması, sosyal devletin küçültülmesi, finansal piyasalar üzerindeki kural ve denetimlerin radikal ölçüde gevşetilmesi, yabancı yatırımcıların ilgisini çekecek biçimde vergi düzenlemelerinin yapılması ve serbest ticaretin desteklenmesi bağlamında hayata geçirilen ekonomik liberalleşmenin kendilerine sunduğu “fırsatları” değerlendirerek burjuvalaşmışlardı. İslami iş adamlarının burjuvalaşma sürecindeki ana faaliyetleri; ticaret ve ihracata dayalı sanayi faaliyetleriydi ki özellikle sanayi faaliyetlerinin sürdürülebilmesi, uluslararası sermaye çevreleri ile yakın ilişkiler geliştirebilmelerine bağlıydı. Geleneksel siyasal İslamcılık, ekonomilerin nispeten kapalı olduğu ve iç pazara yönelik sanayileşmeye dayalı ulusal kalkınmacılık döneminde, devlet ve tekelci seküler burjuvazi karşısında deyim yerindeyse İslami iş adamlarının sesi olmuştu. Oysaki yeni dönemde, “Hristiyan” Batı'nın kurum, değer ve kavramlarına karşı “Müslüman” bir dünya yaratmak şeklinde özetlenebilecek geleneksel İslamcılığın bu iş adamlarının beklenti ve sorunlarına karşılık verebilmesi pek mümkün değildi (Brown, 2021: 29; Haenni, 2014: 17-20). 2015 seçimlerinin sonucunda yakalanan başarıya rağmen Müslüman Kardeşler'in üst düzey yönetici elitinin siyaset anlayışında anlamlı bir değişimin yaşanmamış olması, yükselen İslami burjuvazinin bu alana nüfuz edemediğini düşündürmektedir.

Müslüman Kardeşler'in Arap Baharı sonrasında yapılan ilk serbest ve şeffaf seçimlerde iktidara gelmesinin ardından, Batı kapitalizminin kurumları ve ekonomik liberalleşme karşısında takındığı tutum ise şaşkıncı derecede farklı olmuştu. Uluslararası Para Fonu (IMF) ile sonuçlandırılmamış olsa da prensipte antlaşmaya varılmış, ekonomik liberalleşme politikalarının kesintisiz sürdürülmesini savunan sembol isimler ya daha önce ordu tarafından görevlendirildikleri bakanlık görevine yeni hükümette de devam etmiş ya da yeni hükümete bakan olarak atanmışlardı. Müslüman Kardeşler'in sermaye yanlısı tutumu, aslında kendi seçmen tabanını da oluşturan işçi sınıfının grevlerini sonlandırma gayretinde de gözlemlenmişti. Müslüman Kardeşler hükümetinin grevleri sonlandırmak için görevlendirdiği temsilciler, işçiler nezdinde kabul görmemişti. Bu gelişmeler, aradan geçen sürede, İslami burjuvazinin Müslüman Kardeşler yönetiminin siyasi tutumunu geleneksel İslamcılıktan uzaklaştırmada başarıya ulaştığını ve devlete hâkim olan "seküler" burjuvazi ile Arap Baharı sonrasında Mısır kapitalizminin restorasyonu için bir uzlaşmaya vardıklarının güçlü kanıtları olarak değerlendirilebilir. Mısır'da seçim demokrasisini var eden dış koşul, ABD'nin Mısır Silahlı Kuvvetleri üzerindeki nüfuzu iken; iç koşulları sağlayan da en az protesto gösterileri kadar, hatta ondan daha da önemli olan "üst" sınıflar arasındaki bu uzlaşma idi (Hanieh, 2015: 303-312). Sonuçta seçim demokrasisini var eden dış koşul ortadan kalktığında; iç koşullar, tarihsel olarak seküler burjuvazinin ve Mısır kapitalizmi ile sıkı ilişkileri olan Mısır ordusunun, Müslüman Kardeşlerle ve Müslüman Kardeşler'in karar alma süreçlerine nüfuz edebilmeyi başarmış İslami burjuvaziyle seçim demokrasisi yoluyla siyasal iktidarı paylaşmalarını gerektirecek kadar güçlü olmamıştı.

Türkiye'de de ulusal kalkınmacılığın iflası ilk olarak milliyetçilik ve solun toplumsal meşruiyetini zayıflatmış, İslamcılığın popülaritesini ve siyasal gücünü arttırmıştı. Ulusal kalkınmacılığın iflası ile birlikte 1979 yılında Müslüman coğrafyasında

bir birbiriyle doğrudan bağlantısı olmadan yaşanan dört önemli siyasi gelişme de –İran İslam Devrimi, radikal İslamcı öğrenciler tarafından Kâbe'nin işgali, Camp David zirvesinin ardından İsrail ve Mısır arasında imzalanan barış antlaşması ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali- milliyetçiliğin ve sosyalizmin Müslüman toplumlar nezdindeki itibarına büyük darbe indirmişti (Bozarslan, 2014: 143-162). Bu gelişmeler karşısında sadece Türkiye ve Mısır'da değil, ulus devlet olarak örgütlenmiş birçok Müslüman ülkede hükümetlerin tabandan yükselen siyasal İslamcı muhalefete tepkisi benzer olmuştu. Milliyetçiliğin yaşadığı meşruiyet kaybı, devlet eliyle ve özellikle de dinsel eğitim veren okulların yaygınlaştırılması veya modern okulların müfredatına din eğitiminin girmesi örneklerinde gözlemlendiği gibi bir İslamileşme programının hayata geçirilmesiyle dengelenmeye çalışılmıştı (Roy, 2013: 44-45). Ancak 1990'ların ilk yarısında ilk olarak Cezayir'de ardından da Türkiye'de ana akım siyasal İslamcı partiler seçimlerden birinci parti olarak çıkmayı başardı. Fakat ordunun siyasal İslamcılarının iktidarını kabul etmeyerek gerçekleştirdiği askeri darbe, Cezayir'de 2002 yılına kadar sürecektir bir iç savaşa neden olurken; Türkiye'de de ordu öncülüğünde ve seküler burjuvazinin desteği ile yürütülen ve 28 Şubat olarak adlandırılan sürecin sonunda siyasal İslamcılarının büyük ortak olduğu koalisyon hükümeti istifa etmek zorunda bırakıldı (Gürel, 39-40, 45).

Oysaki Türkiye'de İslamcılar Küreselleşme'nin hem ekonomik hem de post-modernizm olarak genellenebilecek düşünsel boyutuna şaşırtıcı bir uyum sergilemişlerdi. Batı'da ortaya çıkan eleştirel düşünceden alabildiğine faydalanan ve geleneksel siyasal İslamcılıktan belirli yönleriyle farklılaşan bu yeni İslamcı entelektüeller, hem İslami iş adamlarının taleplerini meşrulaştıracak hem de yeni nesil İslamcı orta sınıfın Kemalist orta sınıfa karşı statü kazanma mücadelesinde motivasyon sağlayacak düşünceler geliştirmişlerdi. Örneğin bu aşamada hem İsmet Özel hem de Mustafa Özel, Fernand Braudel ve Immanuel Wallerstein'den öğrendiklerini söyledikleri “kapitalizm” ve

“serbest piyasa” arasındaki karşıtlığı kullanmışlardı: “Küçük ve özgürlüğün alanı olan piyasa, tekellerin baskısı altındaydı ve tekeller güçlerini doğrudan doğruya devletten alıyorlardı.”, “Piyasa ekonomisinin bel kemiği rekabettir; kapitalizm ise varlığını, rekabeti mümkün olduğu kadar ortadan kaldırmasına borçludur.”. Bu cümleler ve buna benzer daha niceleri, ekonomik liberalleşmenin fırsatlarından yararlanmak isteyen İslami iş adamlarına motivasyon ve meşruiyet sağlamıştı (Gülalp, 2014: 147).

Millî Görüş olarak adlandırılan Türkiye’deki ana akım siyasi İslamcı hareketin lideri Necmettin Erbakan da ulusal kalkınmacı dönemden kalma “ağır sanayi” iddiasını olabildiğince silikleştirip, “sosyal adalet” kavramını ekonomik liberalleşme sonucunda güvencesiz ve ağır şartlarda çalışmak durumunda kalan insanların sözcüsü olabilmek için öne çıkarmıştı. Ve Erbakan da bu insanlara yaşadıkları olumsuzlukların sebebi olarak ekonomik liberalleşmeyi değil, “tekelci” seküler burjuvaziye ve devleti göstermişti (Gülalp, 2014: 63-67).

Öte yandan Erbakan’ın Küreselleşme’den beklentisi, İslam ülkeleri arasında yaşanacak bir ekonomik bütünleşmenin sonucunda, “Müslümanların” “Hristiyan” Batı’ya karşı Türkiye önderliğinde kazanacağı ekonomik ve siyasi zaferdi. “En ucuz üretimi” yapacak İslami iş adamlarının ihracatçı kimlikleriyle böylesi bir zaferde Türkiye’ye merkezi bir rol kazandıracacağı hesap ediliyordu (Gülalp, 2014: 99-100). Fakat ne Türkiye kapitalizminin ne de İslami iş adamlarının gerçekliği böylesi bir projeye uygun değildi. İslami iş adamları, her ne kadar Erbakan’ın başbakanlığı dönemi boyunca Müslüman ülkelerde ciddi miktarlarda iş antlaşmaları yapmış olsalar da, Anadolu şehirlerinde ortaya çıkan ihracata yönelik sanayileşme çok yüksek oranda Türkiye’den Avrupa Birliği (AB) ülkelerine yapılan ihracatın parçası olarak gelişmişti. Erbakan’ın siyasi ve ekonomik vizyonu, 28 Şubat sürecine giden yolu açınca, ordu tarafından

“irticanın” finansörü olarak görülmeye başlayan İslami burjuvazinin de yeni siyasi liderlik arayışı, maddi çıkarları açısından hayati bir hal almıştı (Pamuk, 2008: 280; Yankaya, 2014: 108-109).

İslami iş adamları 1980 öncesinde, Millî Görüş Hareketi ile yakın ilişki içinde olmuşlardı. 1980 sonrasında ise Turgut Özal, bu iş adamlarının örgütlenmesinde ve Küreselleşme’ye uyum sağlayarak ihracata dayalı sanayileşmeyle yüksek kazanç elde edebilmelerinin yolunu açmıştı. Özal sonrası dönemde Anavatan Partisi (ANAP) liderliğini kazanan Mesut Yılmaz, Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) adıyla örgütlenmiş seküler burjuvazi ile yakınlaşmayı tercih ederken; merkez sağın bir diğer güçlü oluşumu Doğru Yol Partisi (DYP) liderliği de Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ile yakın ilişkiler geliştirmişti. Böylece 1990 yılında Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) adıyla örgütlenen İslami iş adamları ile 1994 yerel seçimlerinde büyük başarı elde eden Millî Görüş ve Erbakan’ın yolu deyim yerindeyse tekrar kesişmişti (Yankaya, 2014: 105-107). Sonuçta Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), 28 Şubat sürecinde Erbakan liderliğinin maddi çıkarları açısından taşıdığı tehlikeyi deneyimlemiş İslami burjuvazinin finansallaşma ve Batı merkezli uluslararası sermaye ile bütünleşme beklentilerinin farkında olan, Millî Görüş içerisindeki genç liderlerin girişimleri ile kurulmuştu. Yeni partinin AB yanlısı tutumu, İslami burjuvazinin maddi çıkarları açısından kritik bir öneme sahipti. 2001 yılında kurulan AKP, 2002 genel seçimlerinde de tek başına iktidara gelebilmeyi başardı (Gürel, 2013: 45; Pamuk, 2008: 280).

Ancak AKP’nin yakaladığı büyük çaplı siyasi başarıyı, sadece İslami burjuvazinin geleneksel siyasal İslamcılığı dönüştürmedeki becerisinde aramak yanıltıcı olabilir. AKP’nin kuruluşu, hem iç hem de dış gelişmeler açısından farklı aktörlerle oldukça

elverişli uzlaşılardan kurulabileceği bir döneme denk gelmişti. Erbakan'ın başbakan olduğu Refah-Yol Hükümeti'nin istifaya zorlanması, o dönem yargıya ve siyasete doğrudan müdahale edebilecek bir güce ve özerkliğe sahip ordu ve seküler burjuvazinin iş birliği ile gerçekleşmişti; fakat aynı dönemde koalisyon hükümetleri Türkiye ekonomisinin daha fazla liberalleştirilmesi konusunda seküler burjuvazinin beklentilerini karşılamakta başarılı olamıyorlardı. Ekonomik liberalleşme ve AB yanlısı tutumu bu bakımdan AKP ve seküler burjuvazi arasında bir uzlaşmayı mümkün kılmıştı. Ve ordunun siyaset üzerinde sahip olduğu güce ve müdahale kapasitesine rağmen, dış koşulların da yardımıyla Türkiye'nin kurumsallaşmış seçim demokrasisi, Mısır'dan oldukça farklı olarak böylesi bir uzlaşının kurulabilmesine ve sonuç alabilmesine imkân tanımıştı. Türkiye'de ordu, muhtemelen 11 Eylül'ün ardından, bu çalışmanın giriş bölümünde de ifade edilmeye çalışıldığı üzere ABD'nin siyasal İslamcılık karşısında değişen tutumunun sonuçlarını doğru hesap edememiş ve Türkiye'de siyasal İslamcı gelenekten gelen bir partinin iktidarda tek başına uzun süre kalabilmesini engellemede kendisine yardım edeceğini düşünmüştü (Savran, 2013: 92-93, 100).

SONUÇ

Bu çalışmada modern demokrasi, aydınlanma ve modernleşme süreçlerinin sonunda ortaya çıkan bir değerler bütünü olarak değil de kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan bir siyaset biçimi olarak ele alınmıştır. Modern demokrasinin kapitalizmle ilişkisinin anlaşılabilmesi için, her ikisinin de ilk olarak ortaya çıktığı İngiltere tarihine odaklanılmış ve yine İngiltere örneği üzerinden kapitalist “üst” sınıflar arası yaşanan rekabet ve çıkar birliğinin modern demokrasiyi nasıl toplumsallaştırdığı açıklanmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle de Türkiye ve Mısır’da kapitalizmin hangi şartlarda geliştiği, hangi kapitalist “üst” sınıfları ortaya çıkardığı ve kapitalistleşmiş devlet ile bu sınıflar arasındaki rekabet ve çıkar birliğinin seçim demokrasisine neden yol açıp açamadığı tartışılmaya çalışılmıştır. Varılan sonuç, aralarında ciddi çatışma dinamikleri olsa da Türkiye’de kapitalist sınıflar arası kurulmak zorunda olunan uzlaşların seçim demokrasisini mümkün kıldığı, Mısır’da ise böylesi uzlaşların kurulabilmesinin tarihsel olarak bir türlü mümkün olamadığı olmuştur.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M. A., (2013), Yunan Uygarlığı İçinde Polis ve Siyaset, **Batı'da Siyasal Düşünceler**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Ağartan, T., Choi, W., Y., Huynh, T. (2008), Kapitalist Dünyanın Dönüşümü, **Toplumsal Hareketler 1750-2005**, Koordinatör: William G. Martin, Çeviren: Deniz Keskin, İstanbul, Versus Kitap.

Bayat, A., (2015), **İslâm'ı Demokratikleştirmek**, Çeviren: Özgür Gökmen, İstanbul, İletişim Yayınları.

Bilgin, A. R., (2014), **Arap Baharı Sürecinde Orduların Tutumu**, Ankara, Birleşik Yayıncılık.

Bozarslan, H., (2014), **Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Bozarslan, H., (2022), **Canavarların Zamanı**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Brown, W., (2021), **Neoliberalizmin Harabelerinde**, Çeviren: Bülent Doğan, İstanbul, Metis Yayınları.

Cleveland, W. L., (2008), **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı.

Fukuyama, F., (2018), **Siyasi Düzen ve Siyasi Çürüme** Çeviren: M. Murtaza Özere, İstanbul, Profil Kitap.

Gelvin, J. L., (2021), Arap İsyanlarını Anlamak, Çeviren: Akın Emre Pilger, **Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Genç, M., (2007), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Gülalp, H., (2014), **Kimlikler Siyaseti**, İstanbul, Metis Yayınları.

Gülsoy, U., (1999), İslahat Fermanı, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayın.

Gürel, B., (2014), **İslamcılık: Uluslararası Bir Ufuk Taraması, Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP**, İstanbul, Yordam Kitap.

Haenni, P., (2014), **Piyasa İslamı**, Çeviren: Levent Ünsaldı, Ankara, Heretik Yayıncılık.

Hanieh, A., (2015), **İsyanın Kökenleri**, Çeviren: Ali Toprak, Ankara, NotaBene Yayınları.

Kansu, A. (2011), **1908 Devrimi**, Çeviren: Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., (2004), **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**, İstanbul, Metis Yayınları.

Keyder, Ç., (2007), **Memâlik-i Osmanniye'den Avrupa Birliği'ne**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., (2010), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Marsot, A., L., A., (2010), **Mısır Tarihi**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Moore, Jr., B., (2012), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, Çevirenler: Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi.

Mouffe, C., (2009), **Demokratik Paradoks**, Çeviren: A. Cevdet Aşkın, Ankara, Epos Yayınları.

Orhangazi, Ö., (2020), **Türkiye Ekonomisinin Yapısı**, Ankara, İmge Kitabevi.

Ortaylı, İ., (2012), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, Cedit Neşriyat.

Özkoç, Ö., (2015), **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Özkoç, Ö., (2016), **Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma**, **Mülkiye Dergisi 40 (1)**.

Özkoç, Ö., (2019), **Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci ve En Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü**, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi Cilt 74, No. 3**.

Pamuk, Ş. (2008), **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat ve Büyüme**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

Pargeter, A., (2021), **Müslüman Kardeşler Muhalefetten İktidara**, Çeviren: Semih Çelik, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Roy, O., (2013), **Küreselleşen İslam**, Çeviren: Haldun Bayrı, İstanbul, Metis Yayınları.

Savran, S., (2014), İslamcılık AKP Burjuvazinin İç Savaşı, **Neoliberalizm İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP**, İstanbul, Yordam Kitap.

Uzgel, İ. (2010), AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara, Phoenix Yayınevi.

Uzgel, İ (2017), **Büyük Ortadoğu Projesi Uygulamaya mı Konuldu?**, Gazete Duvar.

Telci, İ. N., (2013), **Mısır Devrimi Sözlüğü**, İstanbul, Açılım Kitap.

Wood, E. M., (2008), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, Çeviren: Şahin Artan, İstanbul, Yordam Kitap.

Yankaya, D., (2014), **Yeni İslami Burjuvazi**, Çeviren: Melike Işık Durmaz, İstanbul, İletişim Yayınları.